

Ανοικτό Πανεπιστήμιο Κύπρου

Σχολή Ανθρωπιστικών και Κοινωνικών Επιστημών

Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Σπουδών

Πολιτιστική Πολιτική και Ανάπτυξη

Μεταπτυχιακή Διατριβή

Η Κοινωνική Οικονομία στο Χώρο του Πολιτισμού
Μελέτες περίπτωσης

Λυδία Ντοκατζή

Επιβλέπων Καθηγητής
Ιωάννης Κυριακάκης

Μάιος 2017

Ανοικτό Πανεπιστήμιο Κύπρου

Σχολή Ανθρωπιστικών και Κοινωνικών Επιστημών

**Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Σπουδών Πολιτιστική Πολιτική
και Ανάπτυξη**

Μεταπτυχιακή Διατριβή

**Η Κοινωνική Οικονομία στο Χώρο του Πολιτισμού
Μελέτες Περίπτωσης**

Λυδία Ντοκατζή

**Επιβλέπων Καθηγητής
Ιωάννης Κυριακάκης**

Η παρούσα πτυχιακή εργασία υποβλήθηκε προς μερική εκπλήρωση των απαιτήσεων για απόκτηση μεταπτυχιακού τίτλου σπουδών Στο πρόγραμμα Πολιτιστική Πολιτική και Ανάπτυξη από τη Σχολή Ανθρωπιστικών και Κοινωνικών Επιστημών του Ανοικτού Πανεπιστημίου Κύπρου.

Μάιος 2017

Περίληψη

Στο πλαίσιο της τρέχουσας οικονομικής κρίσης η κοινωνική οικονομία έχει βρεθεί στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος εθνικών και διεθνών θεσμών αλλά και της ακαδημαϊκής κοινότητας καθώς φαίνεται να κλονίζεται η ισχυρή μέχρι πρότινος επικρατούσα πεποίθηση ότι το πεδίο «οικονομία» - όπως διαμορφώθηκε υπό το πρίσμα του νεοκλασικού οικονομικού ρεύματος σκέψης - λειτουργεί με δικούς του νόμους, χωρίς καμία εξάρτηση από δραστηριότητες και σχέσεις που απαρτίζουν ότι αποκαλούμε κοινωνία.

Στην παρούσα μεταπτυχιακή διατριβή ανατρέχω τόσο στη διεθνή όσο και στην εγχώρια βιβλιογραφία επιχειρώντας μία εννοιολογική αποσαφήνιση της κοινωνικής οικονομίας και παρουσιάζω τα αποτελέσματα των ημιδομημένων συνεντεύξεων που διεξήγαγα με στόχο να καλύψω το κενό που διαπίστωνα στην έρευνα γύρω από την εφαρμογή της κοινωνικής οικονομίας στην Ελλάδα στον τομέα της πολιτιστικής παραγωγής.

Ειδικότερα, αξιοποιώντας τη μέθοδο της συμμετοχικής παρατήρησης, εξετάζω συγκεκριμένο αριθμό περιπτώσεων αποσκοπώντας στη διερεύνηση των αντιλήψεων και των απόψεων των εμπλεκόμενων στα εγχειρήματα της κοινωνικής οικονομίας που δραστηριοποιούνται στο χώρο του πολιτισμού, στην κατανόηση των κινήτρων που τους οδήγησαν να δραστηριοποιηθούν στον τομέα της κοινωνικής οικονομίας, στην καταγραφή του τρόπου με τον οποίο την αντιλαμβάνονται και την εφαρμόζουν, καθώς και της εμπειρίας που αποκόμισαν αλλά και των μελλοντικών τους προσδοκιών.

Πρόθεση της έρευνας δεν είναι η γενίκευση των συμπερασμάτων αλλά η ανάδειξη της «μερικής» αλήθειας των εμπλεκόμενων στα υπό έρευνα εγχειρήματα. Ωστόσο, προκύπτει ότι οι εμπλεκόμενοι επιλέγουν να δράσουν εντός του πλαισίου της κοινωνικής οικονομίας όποια ερμηνεία και αν της δίνουν, εγκλωβισμένοι από την ανάγκη της επιβίωσης αλλά και την ανάγκη συσπείρωσης γύρω από μικρές εξωστρεφείς συλλογικότητες εντός των οποίων αισθάνονται δημιουργικοί.

Summary

Under the ongoing economic crisis, social economy has become a key point of interest for national and international institutions, as well as of the academic community, whereas the so far popular opinion that the field of “economy”–as shaped through the prism of the neoclassical movement of financial thinking- is subject solely to its own rules and independent from any societal influences is losing ground.

This dissertation looks to international as well as local references attempting a conceptual clarification of the social economy. Furthermore, it presents the results of semi-structured interviews conducted with the intent to cover the gap in the research on the implementation of the social economy in Greece in the field of cultural production.

Namely, by utilizing the participant observation method, I analyze a finite number of cases aiming at exploring the perceptions and opinions of those engaged with social economy ventures in the fields of culture, understanding the motives behind this engagement and to record the ways in which they perceive and implement it, their personal experiences and their future expectations.

The aim of this research is not to generalize the conclusions but rather to shine some light on the personal stories of those involved in the referenced endeavors. However, it is evident that the latter choose to act within the limits of social economy, whichever way they may interpret it, bound by their need for survival and collaboration in small, but open collectivities that promote creativity.

Ευχαριστίες

Θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά τον επιβλέποντα καθηγητή μου κ. Ιωάννη Κυριακάκη για την πολύτιμη καθοδήγησή του ως προς την υλοποίηση της εν λόγω μεταπτυχιακής διατριβής.

Ένα μεγάλο ευχαριστώ οφείλω επίσης σε όλους όσοι πρόθυμα μου εμπιστεύτηκαν την άποψή τους η οποία αποτέλεσε την «πρώτη ύλη» για τη συγγραφή της παρούσας διατριβής και επέλεξαν να παραμείνουν ανώνυμοι.

Περιεχόμενα

Εισαγωγή.....	1
Σκοπιμότητα της έρευνας.....	1
Δομή.....	2
Μεθοδολογία της έρευνας.....	3
Περιορισμοί – Παραδοχές.....	6
Κεφάλαιο 1.....	7
Η κρίση του φορντικού μοντέλου οικονομικής ανάπτυξης – Η ανάδυση της κοινωνικής οικονομίας.....	7
1.1 Η μετάβαση από τον φορντισμό στον μεταφορντισμό.....	7
1.2 Εννοιολογικές προσεγγίσεις.....	9
1.2.1 Ανάγκη οριοθέτησης της κοινωνικής οικονομίας.....	9
1.2.2 Ο υβριδικός χαρακτήρας των κοινωνικών εγχειρημάτων.....	10
1.2.3 Προς μια «αναδιατύπωση» της κοινωνικής οικονομίας.....	10
1.2.4 Οι καταχρηστικές χρήσεις του όρου και η ανάγκη της διαφάνειας.....	12
1.3 Οι παραδοσιακοί τομείς της οικονομίας.....	12
1.3.1 Οικονομία της αγοράς και κράτος.....	13
1.3.2 Η προσέγγιση του Πολάνυι.....	14
1.4 Πληθυντική οικονομία--Εναλλακτικά εγχειρήματα και σοσιαλδημοκρατικές προσεγγίσεις.....	15
1.4.1 Εναλλακτική οικονομία.....	16
1.4.2 Ο τρίτος τομέας και η κοινωνία των πολιτών.....	17
1.4.3 Ανεργία, κοινωνικός αποκλεισμός και δημόσιες πολιτικές.....	19
1.4.4 Κοινωνική και αλληλέγγυα οικονομία.....	20
1.4.5 Κοινωνικό κεφάλαιο.....	20
1.4.6 Συμπληρωματικότητα των εννοιών και διαφορετικές ερμηνείες.....	22
1.5 Κοινωνική οικονομία.....	23
1.5.1 Ορισμός.....	23
1.5.2 Ομαδοποίηση βάσει του νομικού καθεστώτος.....	24
1.5.3 Ομαδοποίηση βάσει του σκοπού.....	24
1.5.4 Αρχές της κοινωνικής οικονομίας.....	25
1.6 Ιστορική αναδρομή.....	25
1.6.1 Η προσέγγιση στις Ηνωμένες Πολιτείες.....	25

1.6.2	Η προσέγγιση στην Δυτική Ευρώπη.....	26
1.6.3	Η προσέγγιση στην Κεντρική και Ανατολική Ευρώπη.....	27
1.6.4	Κοινωνικό κράτος και κοινωνική οικονομία.....	28
	Κεφάλαιο 2.....	29
	ΕΕ και κοινωνική οικονομία.....	29
2.1	Η θεωρητική συμβολή της ΕΕ.....	29
2.1.1	Το Δίκτυο EMES.....	29
2.2	Πρωτοβουλίες στήριξης της κοινωνικής οικονομίας από την ΕΕ.....	31
2.2.1	Πρωτοβουλία EQUAL.....	31
2.2.2	Πρωτοβουλία SBI- κοινωνική επιχείρηση.....	32
2.2.3	Η κοινωνική οικονομία ως βασικός μοχλός οικονομικής και κοινωνικής ανάπτυξης της Ευρώπης.....	32
2.2.4	Κριτικές προσεγγίσεις.....	33
	Κεφάλαιο 3.....	34
	Η κοινωνική οικονομία στην Ελλάδα.....	34
3.1	Ιστορικό θεσμικού πλαισίου.....	34
3.2	Εθνικό Στρατηγικό Σχέδιο για την ανάπτυξη του τομέα της Κοινωνικής Επιχειρηματικότητας.....	35
3.3	Υφιστάμενο θεσμικό πλαίσιο – νόμος 4430/2016.....	36
3.3.1	Εννοιολογική προσέγγιση της Κοινωνικής και Αλληλέγγυας Οικονομίας (ΚΑΛΟ).....	36
3.3.2	Φορείς της ΚΑΛΟ.....	37
3.3.3	Μέτρα υποστήριξης της ΚΑΛΟ.....	37
3.3.4	Σύστημα δημόσιας διακυβέρνησης της ΚΑΛΟ.....	39
3.4	Ο τρίτος τομέας και η κοινωνία των πολιτών στην Ελλάδα.....	40
3.4.1	Το τοπίο των συλλογικών οργανώσεων του τρίτου τομέα.....	40
	Κεφάλαιο 4.....	44
	Η οικονομία του πολιτισμού.....	44
4.1	Οι πολιτιστικές και δημιουργικές βιομηχανίες στην ΕΕ.....	44
4.1.1	Παράγοντες που ευνοούν την εξέλιξη των πολιτιστικών και δημιουργικών Βιομηχανιών.....	44
4.2	Εννοιολογική αποσαφήνιση βασικών όρων.....	45
4.2.1	Πολιτισμός και κουλτούρα.....	45
4.2.2	Υψηλή και Μαζική κουλτούρα.....	45

4.2.3 πολιτιστικές και δημιουργικές βιομηχανίες και πολιτιστικά προϊόντα.....	46
4.3 Η δημιουργική οικονομία.....	48
4.3.1 Η υβριδική φύση της δημιουργικής οικονομίας.....	48
4.3.2 Απασχόληση στον τομέα της δημιουργικής οικονομίας.....	49
4.4 Κοινά σημεία ανάμεσα στην κοινωνική οικονομία και τη δημιουργική οικονομία...49	
Κεφάλαιο 5.....	50
Μελέτες περίπτωσης.....	50
5.1 dot2dot.....	51
5.1.1 Ιστοσελίδα και Μέσα Κοινωνικής Δικτύωσης.....	53
5.1.2 Το προφίλ των ερωτώμενων.....	55
5.2 Ακυβέρνητες πολιτείες.....	58
5.2.1 Σχόλια της ερευνήτριας.....	61
5.2.2 Δραστηριότητες του εγχειρήματος.....	62
5.3 Ποέτα.....	64
5.4 ArtNoise.....	69
5.4.1 Ο εξευγενισμός μιας περιοχής.....	70
5.4.2 Η γκαλερί.....	70
Κεφάλαιο 6.....	75
Συμπεράσματα της ανάλυσης.....	75
6.1 Προσωπικά κίνητρα.....	75
6.2 Σκέψεις πάνω στην κοινωνική οικονομία.....	76
6.3 Βιωσιμότητα.....	78
6.4 Απολαβές.....	79
6.5 Χρόνος και καθημερινότητα.....	80
6.6 Σπουδές και κοινωνική καταξίωση.....	81
6.7 Σχέσεις με δημόσιους φορείς και δικτύωση.....	81
6.8 Τοπικός χαρακτήρας.....	83
Επίλογος.....	85
Έλεγχος της μεθοδολογίας.....	86
Περαιτέρω έρευνα.....	86
Παράρτημα Α.....	87
Ερωτηματολόγια της έρευνας.....	87
A.1 Ερωτηματολόγιο κλειστού τύπου.....	87

A.2 Ερωτηματολόγιο ημιδομημένων συνεντεύξεων.....	89
Παράρτημα Β.....	94
Δημογραφικά και άλλα μετρήσιμα στοιχεία.....	94
B.1 Φύλο.....	94
B.2 Εθνικότητα.....	96
B.3 Ηλικία.....	96
B.4 Επίπεδο εκπαίδευσης.....	97
B.5 Έτη λειτουργίας του φορέα/επιχείρησης.....	98
B.6 Έτη συμμετοχής των ερωτώμενων.....	98
B.7 Αναλογία μισθωτών στο σύνολο των ερωτώμενων μελών.....	99
B.8 Ώρες απασχόλησης.....	99
B.9 Προέλευση εισοδήματος.....	100
B.10 Εισόδημα.....	100
Βιβλιογραφία.....	102
Ηλεκτρονικές πηγές.....	111
Αδημοσίευτες πηγές.....	112
Γραφήματα	
Γράφημα 1. Η θέση των κοινωνικών επιχειρήσεων ανάμεσα στους συνεταιρισμούς και τον τομέα των Μη Κερδοσκοπικών Οργανώσεων.....	11
Γράφημα 2. Τα τρία συστήματα της οικονομίας – 1 ^ο σύστημα: Ιδιωτικός τομέας, 2 ^ο σύστημα: Δημόσιος τομέας, 3 ^ο σύστημα: αμοιβαίος τομέας.....	18
Γράφημα 3. Τομέας πολιτισμού και δημιουργίας: το υπόδειγμα των ομόκεντρων κύκλων.....	48
Γράφημα 4. Αναλογία ανδρών-γυναικών στο σύνολο των μελών.....	95
Γράφημα 5. Κατανομή δείγματος με βάση το φύλο.....	95
Γράφημα 6. Απεικόνιση της εθνικής προέλευσης του δείγματος.....	96
Γράφημα 7. Κατανομή του δείγματος με βάση την ηλικία.....	96
Γράφημα 8. Ποσοστιαία απεικόνιση ηλικιακής κατάταξης του δείγματος.....	97
Γράφημα 9. Κατανομή του δείγματος σύμφωνα με το επίπεδο εκπαίδευσης.....	97
Γράφημα 10. Λειτουργία των εγχειρημάτων σε έτη.....	98
Γράφημα 11. Συμμετοχή των ερωτώμενων σε έτη.....	98
Γράφημα 12. Αναλογία μελών - μισθωτών/μελών.....	99
Γράφημα 13. Μηνιαία απασχόληση σε ώρες.....	99

Γράφημα 14. Προέλευση εισοδήματος.....	100
Γράφημα 15. Καθαρό μηνιαίο εισόδημα από συμμετοχή σε φορέα της κοινωνικής οικονομίας.....	100

Πίνακες

Πίνακας 1. Φορείς της κοινωνικής οικονομίας	24
Πίνακας 2. Σκοποί της κοινωνικής οικονομίας.....	25
Πίνακας 3. Ορισμός του Δικτύου EMES.....	30
Πίνακας 4. Φορείς της ΚΑΛΟ.....	37
Πίνακας 5. Ομαδοποίηση ευρύτερης κοινωνίας των πολιτών.....	42
Πίνακας 6. Γεωγραφική κατανομή φορέων ευρύτερης κοινωνίας πολιτών.....	42

Χάρτες

Χάρτης 1 . Οι τέσσερις περιπτώσεις μελέτης.....	50
---	----

Εικόνες

Εικόνα 1. Η έδρα της dot2dot.....	52
Εικόνα 2. Εναλλακτικές θεματικές ξεναγήσεις [α].....	54
Εικόνα 3. Εναλλακτικές θεματικές ξεναγήσεις [β].....	56
Εικόνα 4. Ακυβέρνητες Πολιτείες [α].....	58
Εικόνα 5. Ακυβέρνητες Πολιτείες [β].....	60
Εικόνα 6. Ακυβέρνητες Πολιτείες [γ].....	62
Εικόνα 7. Ποέτα [α].....	65
Εικόνα 8. Ποέτα [β].....	65
Εικόνα 9. Ποέτα [γ].....	66
Εικόνα 10. Ποέτα [δ].....	67
Εικόνα 11. Ποέτα [ε].....	67
Εικόνα 12. ArtNoise [α].....	69
Εικόνα 13. ArtNoise [β].....	71
Εικόνα 14. ArtNoise [γ].....	72
Εικόνα 15. ArtNoise [δ].....	73

Εισαγωγή

Σκοπιμότητα της έρευνας

Η έρευνα για την κοινωνική οικονομία βρίσκεται ακόμα σε εξέλιξη και στην Ελλάδα ειδικότερα δεν έχει καλύψει ακόμα πολλούς τομείς εφαρμογής της. Η ψήφιση του νέου νόμου για την κοινωνική και αλληλέγγυα οικονομία το 2016 (4430/2016) εισάγει νέες παραμέτρους που θα χρειαστεί να διερευνηθούν.

Ακόμα, λίγα είναι γνωστά για τα κίνητρα και τις προσδοκίες όσων εμπλέκονται στην κοινωνική οικονομία, και ακόμα λιγότερα για την εμπειρία που αποκομίζουν από τους τρόπους εφαρμογής της. Στο χώρο του πολιτισμού δε, το τοπίο είναι ασαφές καθώς ο πολιτισμός εργαλειοποιείται και οι φορείς του στηρίζονται οικονομικά από δημόσιο και ιδιώτες προκειμένου να εξυπηρετήσουν πολιτικές σκοπιμότητες και να καλύψουν κοινωνικές ανάγκες. Η συνεχιζόμενη επί σειρά ετών κρίση της ελληνικής οικονομίας από την άλλη και η εξάρτηση της από ευρωπαϊκές επιδοτήσεις, καθορίζει τη χάραξη πολιτικών τόσο στον τομέα της κοινωνικής οικονομίας όσο και στον πολιτισμό.

Θεωρώ ότι στο μέλλον η κοινωνική οικονομία θα παίξει ρόλο στη διαμόρφωση οικονομικής, πολιτιστικής, αναπτυξιακής και κοινωνικής πολιτικής στη χώρα μας, ενώ προς το παρόν αντιμετωπίζεται με ομοιόμορφο τρόπο και από τις κρατικές πολιτικές και από την ακαδημαϊκή κοινότητα, λόγω της αποσπασματικότητας της έρευνας διεθνώς και της έλλειψης ποιοτικών στοιχείων. Γι' αυτό εκτιμώ ότι μια ανάγνωση των μικρο-συνθηκών που επικρατούν σε μεμονωμένα πειράματα στον ελλαδικό χώρο είναι απαραίτητη και μπορεί να συγκεντρώσει στοιχεία που ενδέχεται να διαφύγουν μιας ευρύτερης ποσοτικής έρευνας.

Επιπλέον, τα συμπεράσματα της έρευνας θα μπορούσαν να διασταυρωθούν με άλλα ερευνητικά συμπεράσματα και να συμβάλλουν στη μελέτη με σκοπό την καλύτερη κατανόηση των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών της κοινωνικής οικονομίας στην Ελλάδα και να οδηγήσουν σε περαιτέρω διερεύνηση του ζητήματος.

Σκοποί της μελέτης ιδιαίτερα, είναι η σε βάθος μελέτη συγκεκριμένου αριθμού περιπτώσεων με στόχο όχι την γενίκευση αλλά την κατανόηση των προσωπικών χαρακτηριστικών των εμπλεκόμενων στους φορείς κοινωνικής οικονομίας που δραστηριοποιούνται στο χώρο της δημιουργικής οικονομίας και την πιθανότητα αυτά να είναι συμβατά αναλογικά και με άλλες περιπτώσεις με παρόμοια χαρακτηριστικά ή να παρουσιάζουν σημαντικές διαφορές.

Η διερεύνηση των αντιλήψεων και των απόψεων των εμπλεκόμενων στα εγχειρήματα της κοινωνικής οικονομίας που δραστηριοποιούνται στο χώρο του πολιτισμού.

Η κατανόηση των κινήτρων που τους οδήγησαν να δραστηριοποιηθούν στον τομέα της κοινωνικής οικονομίας στο συγκεκριμένο κοινωνικό και οικονομικό συγκείμενο.

Η καταγραφή της εμπειρίας που αποκόμισαν από τη συμμετοχή τους και οι μελλοντικές τους προσδοκίες.

Η καταγραφή του τρόπου με τον οποίο αντιλαμβάνονται και εφαρμόζουν την κοινωνική οικονομία στην Ελλάδα στο χώρο του πολιτισμού.

Δομή

Η παρούσα διατριβή είναι δομημένη σε έξι κεφάλαια, των οποίων προηγείται η εισαγωγή όπου κατατίθενται η σκοπιμότητα και η μεθοδολογία της έρευνας και οι περιορισμοί της.

Στο πρώτο κεφάλαιο έπειτα από μια σύντομη εισαγωγή στην ιστορική συγκυρία την οποία διανύουμε, επιχειρώ να προσεγγίσω έννοιες τις οποίες θεωρώ σημαντικές για την κατανόηση των προσδιορισμών της οικονομίας καθώς και έννοιες που ταυτίστηκαν σε ένα βαθμό με την κοινωνική οικονομία. Ακολουθεί ένας πρώτος ορισμός της κοινωνικής οικονομίας, οι αρχές από τις οποίες διέπεται και οι οντότητες τις οποίες περιλαμβάνει, ομαδοποιημένες βάσει σκοπού και νομικού καθεστώτος. Στο ίδιο κεφάλαιο επιχειρώ μια ιστορική αναδρομή της κοινωνικής οικονομίας όπως αυτή διαμορφώθηκε στις Ηνωμένες Πολιτείες, την Δυτική, Κεντρική και Ανατολική Ευρώπη και την συνακόλουθη σύνδεσή της με το κράτος και τις κοινωνικές δομές.

Στο δεύτερο κεφάλαιο αναφέρομαι στη θεωρητική συμβολή της Ευρωπαϊκής Ένωσης στην μετατόπιση του ορισμού της κοινωνικής οικονομίας προς την διάσταση της επιχειρηματικότητας και τις πρωτοβουλίες που ανέπτυξε για τη στήριξή της ως

βασικού μοχλού οικονομικής και κοινωνικής ανάπτυξης, καθώς και σε κριτικές προσεγγίσεις του ευρωπαϊκού μοντέλου.

Στο τρίτο κεφάλαιο επικεντρώνομαι κυρίως στην παρουσίαση του νέου θεσμικού πλαισίου στην Ελλάδα έπειτα και από την πρόσφατη ψήφιση του Νόμου 4430 τον Οκτώβριο του 2016 για την Κοινωνική και Αλληλέγγυα Οικονομία (ΚΑΛΟ). Το κεφάλαιο κλείνει με την καταγραφή και ομαδοποίηση μιας διαφορετικής προσέγγισης των συλλογικών οργανώσεων του τρίτου τομέα στην Ελλάδα από αυτήν του νέου νόμου καθώς και μιας απόπειρας γεωγραφικής κατανομής των φορέων της.

Στο τέταρτο κεφάλαιο γίνεται μια εκτενής αναφορά στα χαρακτηριστικά της οικονομίας του πολιτισμού και στην εννοιολογική αποσαφήνιση βασικών όρων που εκτιμώ ότι θα επιτρέψουν στον αναγνώστη να κατανοήσει τους λόγους για τους οποίους οι μελέτες περίπτωσης της παρούσης συγκαταλέγονται στις δημιουργικές και πολιτιστικές βιομηχανίες με την διευρυμένη έννοια του όρου.

Στο πέμπτο κεφάλαιο παρουσιάζονται οι τέσσερις μελέτες περίπτωσης της έρευνας που διεξήγαγα στο πλαίσιο της παρούσας διατριβής βάσει της μεθοδολογίας που ακολούθησα και της μελέτης των αναρτήσεών τους στο διαδίκτυο.

Το έκτο κεφάλαιο περιλαμβάνει τα συμπεράσματα της ανάλυσης της έρευνας.

Η διατριβή ολοκληρώνεται με τον επίλογο ο οποίος περιλαμβάνει παρατηρήσεις επί της μεθοδολογίας και προτάσεις για περαιτέρω προβληματισμό και διερεύνηση.

Μεθοδολογία της έρευνας

Στην παρούσα μεταπτυχιακή διατριβή ακολούθησα δύο ερευνητικές μεθόδους.

Για τις ανάγκες ανάπτυξης του θεωρητικού πλαισίου πραγματοποίησα συστηματική μελέτη, καταγραφή και αρχειοθέτηση ξενόγλωσσης και ελληνικής βιβλιογραφίας καθώς και διαδικτυακών πηγών προκειμένου να αποσαφηνιστεί το περιεχόμενο και το εύρος του υπό διερεύνηση θέματος και να γίνει εννοιολογική προσέγγιση του συνόλου των όρων που άπτονται του θέματος εντός των ορίων του οποίου κινήθηκε η διατριβή (Denzin & Lincoln 2011: 14). Από τη βιβλιογραφική ανασκόπηση προέκυψε ανάμεσα και σε άλλα συμπεράσματα ότι:

Μεγάλο μέρος της έρευνας στην Ελλάδα προέρχεται από το χώρο κυρίως της διοίκησης επιχειρήσεων και επικεντρώνεται στις στενότερες έννοιες της κοινωνικής επιχειρηματικότητας.

Μεγάλο μέρος της έρευνας επικεντρώνεται σε επιχειρήσεις αντικείμενο των οποίων είναι είτε η φροντίδα και η ένταξη ευπαθών ομάδων στην παραγωγή, είτε η παραγωγή και εκμετάλλευση προϊόντων του πρωτογενούς τομέα.

Τέλος μεγάλο μέρος της έρευνας επικεντρώνεται στη συλλογή ποσοτικών στοιχείων.

Διαπιστώθηκε έλλειψη στην καταγραφή των κοινωνικών εγχειρημάτων που δραστηριοποιούνται στο χώρο της πολιτιστικής παραγωγής και των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών των μελών τους.

Με την ολοκλήρωση της ανάπτυξης του θεωρητικού πλαισίου και της διατύπωσης των ερευνητικών ερωτημάτων στράφηκα στη διερεύνηση της κατάλληλης μεθοδολογίας για τις ανάγκες υλοποίησης της έρευνας και κατέληξα στην πρωτογενή συλλογή δεδομένων μέσω της ποιοτικής έρευνας ως την πλέον ενδεδειγμένη. Στη συνέχεια κατάρτισα δύο ερωτηματολόγια, με ερωτήσεις ανοιχτού και κλειστού τύπου, 35 και 10 ερωτήσεων αντίστοιχα (Παράρτημα Α). Η έρευνα διεξήχθη σε περιορισμένο αριθμό μελετών περίπτωσης με έδρα την πόλη της Θεσσαλονίκης.

Ως προς τη μεθοδολογία εντοπισμού του δείγματος υιοθέτησα τη *δειγματοληψία χιονοστιβάδας* (snowball sampling) μέσω επικοινωνίας αρχικά με βασικούς πληροφοριοδότες, μέθοδο που στηρίζεται στη δικτύωση (Πύλλη & Ραφτόπουλος 2012: 739). Το δείγμα επιλέχθηκε με κριτήριο ότι πληρούσε όλες τις προϋποθέσεις σύμφωνα με το θεωρητικό μέρος της διατριβής ώστε να συγκαταλέγεται ταυτόχρονα και στις κοινωνικές επιχειρήσεις και στις επιχειρήσεις με αντικείμενο τον πολιτισμό με την διευρυμένη έννοια που προσλαμβάνει ο όρος σήμερα.

Ως προς τη μεθοδολογία υλοποίησης, οδηγήθηκα στην επιλογή της ημιδομημένης συνέντευξης η οποία επιτρέπει την σε βάθος περιγραφή, διερεύνηση και κατανόηση ενός κοινωνικού φαινομένου με στόχο την ανάλυση της λειτουργίας του καθώς και των κοινωνικών σχέσεων που το χαρακτηρίζουν και όχι μια απλή αναγωγή των κοινωνικών φαινομένων σε μετρήσιμες ποσότητες.

Για την καλύτερη διασταύρωση των στοιχείων και την εξασφάλιση της εγκυρότητας αξιοποίησα την μέθοδο της συμμετοχικής παρατήρησης (Denzin & Lincoln 2011: 4) και επέλεξα οι συνεντεύξεις να διεξαχθούν στο χώρο εργασίας των συνεντευξιαζόμενων, σε πραγματικές συνθήκες δουλειάς, με ότι αυτό συνεπάγεται. Έτσι επισκέφθηκα τους υπό μελέτη χώρους με διάφορες αφορμές σε διαφορετικές ημέρες και ώρες. Αγόρασα βιβλία και ζήτησα να μου υποδείξουν βιβλιογραφία σχετική με το υπό διερεύνηση πεδίο, κάθισα ως θαμώνας για καφέ και ποτό, επισκέφτηκα δύο εικαστικές εκθέσεις, παρακολούθησα ως παρατηρήτρια ένα εργαστήριο βιβλιοδεσίας κ.ο.κ.

Πριν την έναρξη των συνεντεύξεων επεξήγησα τους σκοπούς της έρευνάς μου, την ιδιότητά μου, τις ανάγκες καταγραφής της συνέντευξης και την αναμενόμενη διάρκειά της, καθώς και την δυνατότητα διευκρινιστικών ερωτήσεων μετά το πέρας της και εξασφάλισα την συναίνεση των ερωτώμενων. Ακόμα, για λόγους εγκυρότητας τους οποίους προανέφερα αλλά και για την απάλειψη κάθε στοιχείου που θα μπορούσε να δημιουργήσει αμηχανία στον ερωτώμενο και να διαταράξει το φιλικό κλίμα της συνέντευξης, επέλεξα να προηγείται η συμπλήρωση ερωτηματολογίου κλειστού τύπου ερωτήσεων για την λήψη δημογραφικών και άλλων μετρήσιμων στοιχείων. Ας σημειωθεί ότι το ερωτηματολόγιο ανοιχτού τύπου αποτέλεσε έναν οδηγό ώστε η συνέντευξη να παραμείνει εντός των ορίων του ερευνώμενου θέματος ή να επιστρέψει σε αυτό σε περίπτωση αποσυντονισμού, αλλά και να δώσει τη δυνατότητα στον ερωτώμενο να ολοκληρώσει τις σκέψεις του ξεκινώντας από κάποια άλλη αφετηρία ενδεχομένως περισσότερο οικία σε εκείνον.

Το ερωτηματολόγιο κλειστού τύπου ήταν ανώνυμο και καταχωρήθηκε με απλή αριθμητική αναγωγή για τον ερωτώμενο και αλφαβητική αναγωγή για τον υπό μελέτη φορέα ώστε να τηρείται η αρχή της εμπιστευτικότητας (B2 παραδείγματος χάριν) . Το ερωτηματολόγιο ανοιχτού τύπου χρησιμοποιήθηκε αποκλειστικά για τις ανάγκες της έρευνας και διατηρεί ένα βαθμό εμπιστευτικότητας στο βαθμό που οι συνεντεύξεις διεξήχθησαν σε δημόσιο χώρο παρουσία τρίτων με τη συναίνεση των συνεντευξιαζόμενων. Με την ολοκλήρωση των συνεντεύξεων ακολούθησε αποδελτίωση και αξιολόγηση των απαντήσεων βάσει των ευρύτερων ενοτήτων και υποενοτήτων στις οποίες ανήκαν και συλλογιστική ανάλυση περιεχομένου (Παλαιοκρασάς 2007: 8).

Περιορισμοί – Παραδοχές

Στους περιορισμούς εντάσσω την αδυναμία καταγραφής των απόψεων όλων των μελών των υπό εξέταση εγχειρημάτων η οποία οφείλεται στη διαφορετική ένταση με την οποία συμμετείχαν στα εγχειρήματα τα μέλη και τις άλλες υποχρεώσεις τους και όχι σε κάποια άρνηση εκ μέρους τους.

Τέλος, οφείλω να καταθέσω τη δυσκολία της τήρησης μιας ισορροπίας ανάμεσα στη διακριτικότητα και τις ελευθερίες που απαιτεί η χρήση της πληροφορίας για τους σκοπούς μιας έρευνας.

Κεφάλαιο 1

Η κρίση του φορντικού μοντέλου οικονομικής ανάπτυξης– Η ανάδυση της κοινωνικής οικονομίας

Ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1970, η κρίση του φορντικού μοντέλου οικονομικής ανάπτυξης και η μετάβαση από τον φορντισμό στον μεταφορντισμό συνοδεύεται από ριζικές αλλαγές, τόσο στην οργάνωση της παραγωγής όσο και των κοινωνικών δομών, μεταβάλλοντας στο σύνολό της την παραδοσιακή συγκρότηση της κοινωνίας.

1.1 Η Μετάβαση από τον φορντισμό στον μεταφορντισμό

Καθώς οι βιομηχανίες έντασης εργασίας μεταφέρονται στις αναπτυσσόμενες χώρες, το νέο πρότυπο οργάνωσης της παραγωγής στις δυτικές βιομηχανίες οργανώνεται στη βάση της ευέλικτης εξειδίκευσης, της προσαρμογής της παραγωγής στις διακυμάνσεις της αγοράς, της μετατόπισης από παραγωγικές σε χρηματοπιστωτικές δραστηριότητες και της χρήσης των νέων τεχνολογιών προς διευκόλυνση της διεθνοποίησης της οικονομίας και της αγοράς. Η νέα αυτή τάση απαιτεί μικρό αριθμό εργαζόμενων υψηλής εξειδίκευσης και οδηγεί στην απώλεια εργασίας στους τομείς της μεταποίησης και εντέλει, στην αποβιομηχάνιση (Skuflic & Druzic 2016: 992-994, Δασκαλάκης, 2014: 93-99).

Οι αλλαγές στη μορφή οργάνωσης της παραγωγής επηρεάζουν άμεσα το πρότυπο οργάνωσης της εργασίας και της κοινωνίας. Ενώ στο φορντισμό, το κέρδος στηρίζεται στη μαζική παραγωγή και κατανάλωση οι οποίες προϋποθέτουν την μαζική απασχόληση, στον μεταφορντισμό επικρατεί λιτή παραγωγή, διαφοροποίηση του προϊόντος και μετατόπιση προς την κατανάλωση αγαθών/υπηρεσιών πολυτελείας. Πρόσβαση σε αυτά, αποκτούν οι έχοντες απασχόληση και όχι το σύνολο της κοινωνίας (Πολύζος 2011: 35).

Το τμήμα εκείνο που εξοστρακίζεται από την παραγωγή, συγκροτεί μια μάζα περιστασιακά απασχολούμενων, με εργασιακές μορφές που θολώνουν τα όρια εργασίας – ανεργίας (μερική απασχόληση, αυτοαπασχόληση, ευέλικτες μορφές απασχόλησης κ.ο.κ.). Οι αλλαγές αυτές οδηγούν σε έναν άλλο τρόπο σύλληψης και οργάνωσης της εργασίας, διαμορφώνοντας νέες μορφές κοινωνικής ανισότητας. Ταυτόχρονα, η ανατροπή του ισχύοντος συστήματος εργασιακών σχέσεων οδηγεί στην κατάτμηση του εργατικού κινήματος και στην αποδυνάμωση του διεκδικητικού του ρόλου ο οποίος υπήρξε καθοριστικός στην διαμόρφωση των παραδοσιακών δομών του κράτος πρόνοιας στην βιομηχανική κοινωνία (Ευστράτογλου 2015: 11-12, 27, Δασκαλάκης 2014: 93-99).

Γίνεται φανερό πλέον, ακόμα και στους εκφραστές του ορθόδοξου οικονομικού στοχασμού, ότι η ανθρωπότητα βιώνει την αναθεώρηση των βασικών όρων πάνω στους οποίους δομήθηκε η κοινωνία και οι κοινωνικές σχέσεις του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής (Amin 2009: 3).

Ενόσω η κρίση εξαπλώνεται παγκόσμια, η οπτική των θεσμικών οικονομικών, φαίνεται να κλίνει προς έναν ήπιο, «πράσινο», δικαιότερα αναδιανεμητικό καπιταλισμό, που θα περιορίζει την απληστία των χρηματοπιστωτικών ιδρυμάτων (Νικολόπουλος & Καπογιάννης 2012: 89) και τον ατομισμό, προάγοντας μια οικονομία προς όφελος του ανθρώπου.

Οι επικριτές του καπιταλιστικού συστήματος από την άλλη, αντιλαμβάνονται την παρούσα οικονομική κρίση ως δομικό ελάττωμα του συστήματος και προτάσσουν επιτακτικά την ανάγκη κοινωνικού μετασχηματισμού.

Σε επιστημολογικό επίπεδο δε, φαίνεται να κλονίζεται η ισχυρή μέχρι πρότινος επικρατούσα πεποίθηση ότι το πεδίο «οικονομία» - όπως διαμορφώθηκε υπό το πρίσμα του νεοκλασικού οικονομικού ρεύματος σκέψης - λειτουργεί με δικούς της

νόμους, χωρίς καμία εξάρτηση από δραστηριότητες και σχέσεις που απαρτίζουν ότι αποκαλούμε κοινωνία (Amin 2009: 3, Τερζάκης 2012: 11-12).

1.2 Εννοιολογικές προσεγγίσεις

Η αντιπαράθεση των θεσμικών και των ανατρεπτικών του κυρίαρχου συστήματος προσεγγίσεων παίζει καθοριστικό ρόλο στην απόπειρα εννοιολογικής οριοθέτησης της κοινωνικής οικονομίας που ακολουθεί στο πρώτο αυτό κεφάλαιο, καθώς θα επιχειρήσω να αποσαφηνίσω προσδιορισμούς της οικονομίας όπως «κοινωνική», «αλληλέγγυα», «εναλλακτική», «πληθυντική», «οικονομία των αναγκών», στο πλαίσιο του ιστορικού και κοινωνικού συγκείμενου στο οποίο ακροθιγώς αναφέρθηκα.

1.2.1 Ανάγκη οριοθέτησης της κοινωνικής οικονομίας

Επικρατεί μια σύγχυση στη διεθνή βιβλιογραφία σχετικά με τον ορισμό της κοινωνικής οικονομίας. Για την προαγωγή της συζήτησης θα παραθέσω την επικρατέστερη κανονιστική προσέγγιση στη βιβλιογραφία, χωρίς να αποτελεί θέσφατο η αποδοχή της καθώς διαπιστώνεται πληθώρα διαφορετικών προσεγγίσεων ως προς την έννοια, την οριοθέτηση και τη λειτουργία της, σε βαθμό να παρουσιάζεται από ειδικούς ως «χαμένη ήπειρος» (Κώστας 2014: 29).

Σύμφωνα με τους J. Defourny και P. Develtere (1999: 16) Η κοινωνική οικονομία περιλαμβάνει όλες τις οικονομικές δραστηριότητες που πραγματοποιούνται από επιχειρήσεις, κυρίως συνεταιρισμούς, σωματεία και εταιρίες αλληλοβοήθειας, των οποίων η δεοντολογία διέπεται από τις ακόλουθες αρχές:

Την επιδίωξη κυρίως της παροχής υπηρεσιών προς τα μέλη τους ή την κοινότητα παρά τόσο την επιδίωξη κέρδους.

Την αυτονομία στη διοίκηση.

Την εφαρμογή δημοκρατικής διαδικασίας λήψης αποφάσεων.

Την προτεραιότητα των ατόμων και της εργασίας έναντι του κεφαλαίου στην διανομή των εσόδων (Defourny 1999: 16).

1.2.2 Ο υβριδικός χαρακτήρας των κοινωνικών εγχειρημάτων

Με τον όρο κοινωνική επιχείρηση, επιδιώκεται η προσέγγιση μιας ολοκληρωμένης θεωρίας ενός «ιδανικού τύπου» που θα συνδυάζει τις οικονομικές κοινωνικές και πολιτικές διαστάσεις αυτών των εγχειρημάτων, χαρακτηριστικό των οποίων είναι ότι αποτελούν τη σύνθεση ενός συστήματος κινήτρων, δυνητικά αντίρροπων, στο βαθμό που αντιπροσωπεύουν διαφορετικές κατηγορίες κοινωνικών εταίρων (stakeholders) ενώ ταυτόχρονα θέτουν μια ποικιλία στόχων. Σύμφωνα με τους Laville & Nyssens (παραθέτοντας από τον Defourny) είναι αυτός ακριβώς ο σύνθετος και υβριδικός τους χαρακτήρας που θα λειτουργήσει ως στοιχείο του ενεργητικού τους (asset) και θα τους επιτρέψει να αντισταθούν στην τάση θεσμικού ισομορφισμού που απειλεί όλους τους οργανισμούς της κοινωνικής οικονομίας, δηλαδή στην υιοθέτηση οργανωτικών και διοικητικών πρακτικών κυρίαρχων στο θεσμικό περιβάλλον που δραστηριοποιούνται, προκειμένου να αυξήσουν την ανταγωνιστικότητά τους (Defourny 2004: 17, Doherty, Haugh, & Fergus 2014: 418, Σημίτη 2014: 1, 10).

1.2.3 Προς μια «αναδιατύπωση» της κοινωνικής οικονομίας

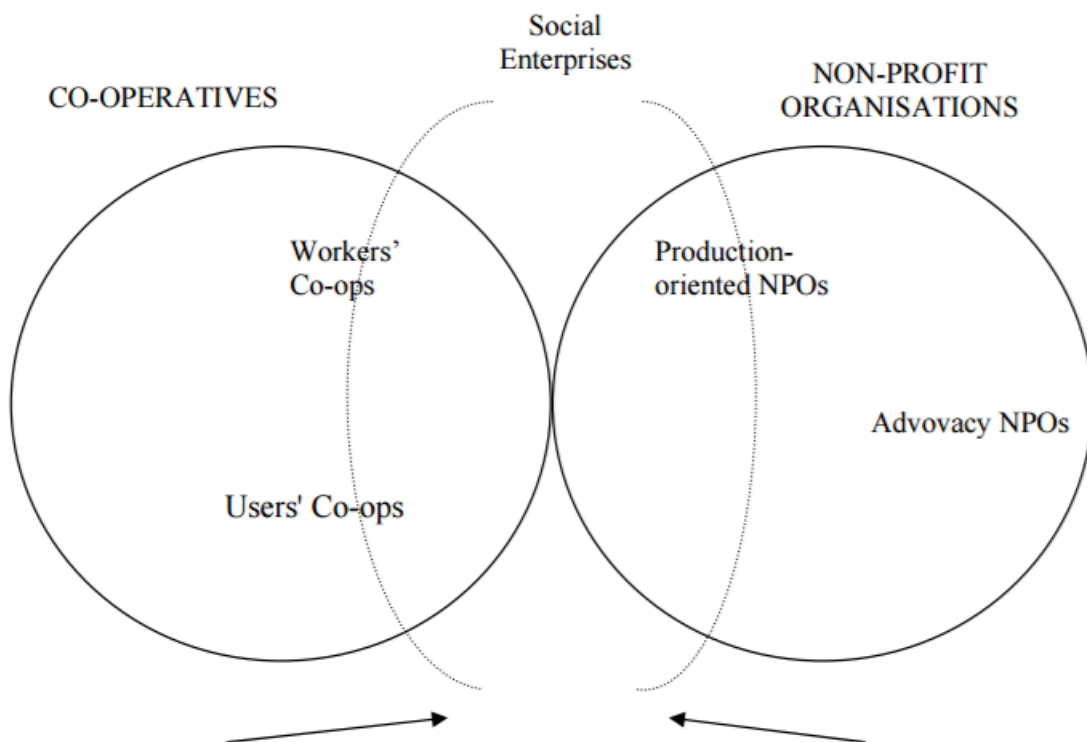
Ο ορισμός των J. Defourny και P. Develtere (1.2.1) επομένως, δεν ταυτίζεται ακριβώς με την κοινωνική οικονομία στο σύνολο των θεσμικών και άτυπων εκφάνσεων της όπως καταγράφονται ιστορικά και γεωγραφικά, παρά με το σύνολο των στοιχείων που την χαρακτηρίζουν ιδανικά.

Θεωρητικά, θα μπορούσε να λειτουργήσει ως οδηγός για μια πιο ολοκληρωμένη προσέγγιση ολόκληρης της κοινωνικής οικονομίας, όπως διατείνεται ο J. Defourny, και να εξομαλύνει ενυπάρχουσες εντός της εντάσεις, προερχόμενες από το κενό που δημιουργείται ανάμεσα στις επιχειρήσεις που διαθέτουν το σύνολο της παραγωγής τους στην αγορά (όπως οι περισσότεροι συνεταιρισμοί) και στις ενώσεις των οποίων οι δραστηριότητες δεν έχουν έντονο οικονομικό χαρακτήρα (όπως οι δράσεις των νεανικών κινημάτων) και οι πόροι τους δεν προέρχονται από την αγορά. Εντάσεις προκύπτουν ακόμα, από το κενό που δημιουργείται ανάμεσα στους οργανισμούς που υπηρετούν τα μέλη τους (συνεταιρισμούς π.χ.), και τους εν γένει κοινωφελείς οργανισμούς (για την προστασία του περιβάλλοντος π.χ.) (Defourny 2004: 17).

Στο γράφημα 1. παρουσιάζονται οι προαναφερθείσες εντάσεις με την απεικόνιση της συνύπαρξης δύο εξ ολοκλήρου διαχωρισμένων σφαιρών, με την αριστερή να

αντιπροσωπεύει τη μακρά παράδοση του συνεταιριστικού κινήματος και τη δεξιά να εκφράζεται περισσότερο από Μη Κερδοσκοπικούς Οργανισμούς. Η δεύτερη πηγή έντασης εντοπίζεται εντός και των δύο σφαιρών, με τους οργανισμούς αμοιβαίων συμφερόντων να τοποθετούνται είτε στα αριστερά είτε στα δεξιά του γραφήματος, ενώ οι οργανώσεις γενικών συμφερόντων να τοποθετούνται μάλλον στην περιοχή του κέντρου (Defourny 2004: 17).

Γράφημα 1. Η θέση των κοινωνικών επιχειρήσεων ανάμεσα στους συνεταιρισμούς και τον τομέα των Μη Κερδοσκοπικών Οργανώσεων

Πηγή: Defourny 2004: 18

Ο ρόλος της κοινωνικής επιχείρησης, όπως αναδιατυπώνεται, είναι να επιτύχει την ένωση των δύο σφαιρών, διότι εν κατακλείδι είναι συγγενείς και διαφοροποιούνται πρωτίστως από το νομικό καθεστώς που επιβάλλουν οι εθνικές νομοθεσίες. Αντίθετα, ο νέος - υπό σχηματισμό - μεσαίος κύκλος, μπορεί να συμπεριλάβει και μοναδικές νομικές μορφές (Defourny 2004: 17-19).

1.2.4 Οι καταχρηστικές χρήσεις του όρου και η ανάγκη της διαφάνειας

Όπως παρατηρεί και ο J. Pearce, ένας σαφέστερος εννοιολογικός προσδιορισμός είναι πλέον απαραίτητος για πολλούς λόγους.

Καταρχήν για να γνωρίζουμε κατά πόσον ένα μόρφωμα που αυτοπροσδιορίζεται ως κοινωνική επιχείρηση ενεργεί «καλή τη πίστει», ιδιαίτερα εάν πρόκειται να αναπτύξουμε προγράμματα που λειτουργούν βάσει «θετικών διακρίσεων»¹, και αυτό γιατί παρατηρείται το φαινόμενο φορείς του ιδιωτικού τομέα να ενδύονται μόνο κατ' όνομα το μανδύα των κοινωνικών επιχειρήσεων και να χρησιμοποιούν την ορολογία καταχρηστικά υποκρύπτοντας ως κυρίαρχο σκοπό το κέρδος.

Κατά δεύτερον γιατί η κοινωνία έχει δικαίωμα να γνωρίζει μέσω διαφανών διαδικασιών κατά πόσον οι φορείς που ισχυρίζονται ότι υποκινούνται από κοινωνικές ανησυχίες και κίνητρα, πραγματώνουν την αποστολή τους και σε ποιό βαθμό (Λιούκας 2014: 19, Pearce 2009: 22-23).

Την ανάγκη σκιαγράφησης ενός «μοντέλου» αναγνωρίζουν και οι Graham & Cornwell, αποδεχόμενες ότι ενδέχεται να υπάρχει η δυνατότητα επιτυχημένης μεταφοράς της εμπειρίας οργανισμών με δράση στον τομέα και η αντιγραφή των πρακτικών τους. Αντιμετωπίζουν όμως τα εγχειρήματα αυτά περισσότερο ως χώρους πειραματισμού, από τη σκοπιά του ερευνητή που έχει συνείδηση της δύναμης της ακαδημαϊκής κοινότητας να συμβάλλει έμπρακτα στην ενδυνάμωση της κοινωνικής οικονομίας, διαδίδοντας την μέσω της παγκόσμιας δικτύωσης των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων (Graham & Cornwell 2009: 62-64).

Τέλος, ένας εννοιολογικός προσδιορισμός είναι απαραίτητος, επειδή είναι συστηματική ιστορικά η παρουσία συμπεριφορών που δεν υποκινούνται από το ατομικό συμφέρον (Γεώργας 2013: 14).

1.3 Οι παραδοσιακοί τομείς της οικονομίας

Προτού προχωρήσω όμως στην παράθεση επιμέρους ορισμών και αρχών της διεθνούς και εγχώριας βιβλιογραφίας θα πρέπει να αναφερθώ στους τομείς οικονομικής δραστηριότητας που παραδοσιακά αναγνωρίζει η οικονομική επιστήμη, στα θολά όρια των οποίων τοποθετούνται οι οικονομικές δραστηριότητες της κοινωνικής οικονομίας,

¹ Δηλ. θεσμοθετημένης προνομιακής μεταχείρισης.

γνωστής και ως «τρίτος τομέας». Στην ιδιωτική εμπορευματική οικονομία δηλαδή, η οποία κυριαρχείται από τις επιχειρήσεις που στοχεύουν στο κέρδος, και στην δημόσια ή κρατική οικονομία από την άλλη, η οποία προσφέρει αγαθά και υπηρεσίες που δεν μπορεί ή δεν θέλει να παράγει ή να προσφέρει η αγορά (Νικολόπουλος & Καπογιάννης 2012: 19-20).

1.3.1 Οικονομία της αγοράς και κράτος

Τα δύο αυτά συστήματα, -αγορά και κράτος – κατά τους Τ. Νικολόπουλο & Δ. Καπογιάννη (2012: 23-24), δεν συνιστούν ανεξάρτητες και ανταγωνιστικές οντότητες στον νεοφιλελεύθερο παγκοσμιοποιημένο χρηματιστικό καπιταλισμό, στο βαθμό που η ελεύθερη αγορά έχει ανάγκη την ρυθμιστική λειτουργία και την αναδιανεμητική αρχή του κράτους.

Όπως επισημαίνει και ο Ν. Λέανδρος, καθώς δεν υπάρχει κάποια αυτόματη τάση της οικονομίας προς την πλήρη απασχόληση εφόσον δεν υπάρχει μηχανισμός που να εξασφαλίζει την σταθερότητά της, η «...διατήρηση μιας λίγο-πολύ ομαλής πορείας οικονομικής μεγέθυνσης απαιτεί διορθωτικές παρεμβάσεις εξωγενών παραγόντων, δηλαδή κατά κύριο λόγο της κυβέρνησης.» κατά το κενσιανό υπόδειγμα (Λέανδρος 2012: 132).

Στο προλογικό σημείωμα του βιβλίου του Κ. Πολάνυι *Ο μεγάλος μετασχηματισμός*, ο J. Stiglitz παρατηρεί ότι η ιδεολογία της ελεύθερης αγοράς (*laisser-faire*) χρησιμοποιείται επιλεκτικά από τα νέα βιομηχανικά συμφέροντα, τα οποία αξιώνουν την κυβερνητική παρέμβαση όποτε οι ατέλειες των αυτορυθμιζόμενων αγορών την καθιστούν αναγκαία (Stiglitz 2007: 287-288).

Τέλος, ο Κ. Λαπαβίτσας (2014: 384), σχολιάζοντας τη στήριξη της χρηματιστικοποίησης στις ώριμες χώρες, αναφέρει ότι η κρίση έριξε φως στον καίριο ρόλο του κράτους καθώς οι παρεμβάσεις των κεντρικών τραπεζών έσωσαν επανειλημμένα τις τράπεζες αμβλύνοντας τον αντίκτυπο της κρίσης.

Στα νεοκλασικά υποδείγματα αντίθετα, η κρατική παρέμβαση είναι όχι μόνο περιττή, αλλά μπορεί να καταστεί και επιζήμια, διαταράσσοντας την ευέλικτη και ανταγωνιστική λειτουργία των αγορών (Λέανδρος 2012: 132).

1.3.2 Η προσέγγιση του Πολάνυι

Μια πιο εκτενής αναφορά στο έργο του Πολάνυι επιχειρείται εξαιτίας της επιρροής που ασκεί στην ανάπτυξη της σύγχρονης συζήτησης σχετικά με μια επαναθεμελίωση της έννοιας της οικονομίας προς όφελος της κοινωνίας, ιδέα κυρίαρχη στην κοινωνική οικονομία και στους εναλλακτικούς χώρους. Στόχος επομένως δεν είναι η κάλυψη ολόκληρου του διαλόγου που εκτυλίσσεται γύρω από τις θεωρίες που αναφέρονται στους εναλλακτικούς χώρους, αλλά η ανάδειξη ορισμένων βασικών στοιχείων που απασχολούν τις σύγχρονες θεωρητικές αναζητήσεις (Καβουλάκος & Γριτζάς 2015: 48-49, Williams 2005: 221).

Κατά τον ριζοσπάστη θεωρητικό και ερευνητή της οικονομικής ιστορίας και της οικονομικής ανθρωπολογίας Καρλ Πολάνυι, ο τύπος των οικονομικών συναλλαγών που εκπροσωπείται από την αγορά, επιβάλλεται στους άλλους τύπους και στην κοινωνία συνολικά, και θεσμοθετείται από τον κρατικό μηχανισμό κατά την νεωτερική εποχή, με την εγκαθίδρυση του καπιταλιστικού συστήματος.

Συντελείται έτσι μια μοναδική παρεκτροπή κατά τον Πολάνυι στην παγκόσμια ιστορία, δηλαδή ο κυρίαρχος τύπος οικονομικών συναλλαγών μιας κοινωνίας να είναι αποσπασμένος από το κοινωνικό πλαίσιο. Φαινόμενο που ονομάζει *απο-ενθήκευση* (*dis-embeddedness*), σε αντίθεση με τους τρεις διακριτούς τύπους οικονομικής συναλλαγής που συνυπήρξαν σε προσμίξεις διαφόρων αναλογιών στις ιστορικές κοινωνίες, οι οποίοι υπόκειντο σε κοινωνικές ρυθμίσεις, συνεπώς ήταν *ενθηκευμένοι* στις κοινωνικές σχέσεις μέσα στις οποίες λειτουργούσαν (Καβουλάκος & Γριτζάς 2015: 52, Κονιόρδος 2010: 168-171). Έτσι η οικονομία διαχωρίζεται από τις λοιπές κοινωνικές λειτουργίες και κυριαρχεί πάνω σε αυτές και συνολικά στην κοινωνία.

Στον *Μεγάλο Μετασχηματισμό*², εκτός από τον αναδιανεμητικό (re-distribution) (κράτος) και τον αγοραίο (market) τύπο οικονομικής συναλλαγής, διαπιστώνει και έναν τρίτο, τον αμοιβαίο (reciprocity), ο οποίος «... εκδηλώνεται εκεί όπου το υπάρχον σύστημα αξιών και κανόνων προδιαγράφει την ανταλλαγή υλικών και μη υλικών αγαθών ανάμεσα στα μέλη μίας κοινωνικής ομάδας, ακριβώς λόγω της κοινωνικής τους θέσης.» (της οικογένειας, της πατριάς, της μικρής κοινότητας κ.ο.κ.) (Κονιόρδος 2010: 169).

² Πολάνυι, Κ., 2007. Ο Μεγάλος Μετασχηματισμός. Θεσσαλονίκη : Νησίδες.

Σύμφωνα με τον Σ. Κονιόρδο, η προσέγγιση του Πολάνυι φαίνεται να κινείται ανάμεσα στην θέση ότι τα μέλη μιας κοινωνίας είναι *φορείς [κοινωνικών] δομών*³ οι οποίες δεσμεύουν κατά τρόπο αποκλειστικό την συμπεριφορά τους, και τη θέση των νεοκλασικών οικονομικών σύμφωνα με την οποία η κοινωνία απαρτίζεται από άτομα τα οποία δρουν με μόνο κριτήριο την επιδίωξη μεγιστοποίησης του ιδίου οφέλους (*homo economicus*) αποσυνδεδεμένα από τις δεσμεύσεις του αξιακού συστήματος μέσα στο οποίο κινούνται (Κονιόρδος 2010: 172-173).

Ουσιαστικά, ο Πολάνυι ασκεί κριτική τόσο στους κλασικούς του φιλελευθερισμού όσο και στον Μαρξ, θεωρώντας ότι και οι δύο υποπίπτουν στο σφάλμα του οικονομισμού. Της πρόταξης δηλαδή της οικονομίας ως κεντρικού παράγοντα ερμηνείας της κοινωνικής και πολιτικής πραγματικότητας και της ανθρώπινης συμπεριφοράς. Στη θέση του οικονομικού ανθρώπου (*homo economicus*) τοποθετεί τον κοινωνικό άνθρωπο (*homo socialis*) ο οποίος δρα πρωταρχικά ως κοινωνικό ον που μεσολαβεί συλλογικά, ρυθμίζοντας και θεσμοποιώντας την οικονομική δραστηριότητα. Απόρροια της προαναφερθείσας δράσης συνιστά η ύπαρξη του αναδιανεμητικού και του αμοιβαίου συστήματος, που συνυπάρχει με το σύστημα της αγοράς σε μια αντισταθμιστική απόπειρα κοινωνικής προστασίας έναντι της τελευταίας (Καβουλάκος & Γριτζάς 2015: 53-54, 56, 61).

1.4 Πληθυντική οικονομία- Εναλλακτικά εγχειρήματα και σοσιαλδημοκρατικές προσεγγίσεις

Η παραδοχή αυτής της τριπλής συνύπαρξης συστημάτων, συμπερασματικά, ευνοεί ένα σύγχρονο ερώτημα. Κάτω από ποιές συνθήκες είναι σήμερα δυνατή μια εναλλακτική οικονομία ως συλλογική λύση εντός του κυρίαρχου συστήματος αγοράς – κράτους, είτε από δυνάμεις που αντιστρατεύονται μακροπρόθεσμα τη λογική και τις αξίες του, είτε από τις δυνάμεις που επιδιώκουν να εργαλειοποιήσουν αυτές τις πρωτοβουλίες, είτε/και από δυνάμεις που επιχειρούν να υπαγάγουν κάθε εναπομείνασα οικονομική δραστηριότητα στους κανόνες της αγοράς ως μία μεταρρυθμιστική στρατηγική επιβίωσης του καπιταλισμού (Νικολόπουλος & Καπογιάννης 2012: 23-24, 41).

³ Κατά την διατύπωση του L. Althusser.

1.4.1 Εναλλακτική οικονομία

Το εναλλακτικό ορίζει τη διαφοροποίηση των πρακτικών και των δράσεων από το κυρίαρχο, δηλαδή από το κράτος και την οικονομία της αγοράς. Ως εναλλακτικά επομένως μπορούν να οριστούν εγχειρήματα τα οποία επιχειρούν να αποστασιοποιηθούν ή/και να απεξαρτηθούν από τον καπιταλισμό και το κράτος. Δεν περιορίζονται επομένως στη διατύπωση ενός πολιτικού λόγου ο οποίος τοποθετείται στο ριζοσπαστικό πολιτικό φάσμα, αλλά, στοχεύοντας στην «από τα κάτω» αλλαγή της καθημερινής ζωής και των κοινωνικο-οικονομικών και πολιτικών αξιών, αντιλήψεων και πρακτικών, επιδιώκουν την στην πράξη εφαρμογή αρχών και αξιών οι οποίες έρχονται σε αντίθεση με τις κυρίαρχες. Αξίες όπως η ισότητα, η αλληλεγγύη, η αμοιβαιότητα και η προστασία του περιβάλλοντος που επιδιώκονται μέσω αμεσοδημοκρατικών πρακτικών, συνιδιοκτησιακού καθεστώτος και συμμετοχικότητας (Καβουλάκος & Γριτζάς 2015: 16).

Σε αυτό το σημείο υπάρχει μια διάσταση απόψεων σχετικά με το τι είναι εναλλακτικό, η οποία προκύπτει από την συζήτηση γύρω από τις ανακτημένες επιχειρήσεις⁴ και την συλλήβδην υπαγωγή τους στην κοινωνική και αλληλέγγυα οικονομία στο βαθμό που διέπονται από τις ίδιες αρχές οργάνωσης και λειτουργίας. Μελετητές όπως ο A. Ruggeri (2014: 104) αμφισβητούν τον χωρισμό της οικονομίας σε τομείς και θεωρούν ότι οι ανακτημένες επιχειρήσεις συγγενεύουν περισσότερο με το εργατικό κίνημα και πασχίζουν να αποτελέσουν μέρος της επίσημης οικονομίας και όχι αυτής της νέας αναγνωρισμένης οικονομίας των «νεόπτωχων». Επομένως δεν εντάσσονται στα εγχειρήματα επιβίωσης της κοινωνικής οικονομίας τα οποία ουσιαστικά απευθύνονται στους κοινωνικά αποκλεισμένους και δημιουργούνται ως εργαλεία κοινωνικής αποσυμπίεσης (Ruggeri 2014: 98-99).

Η λειτουργία των εναλλακτικών εγχειρημάτων, στον ένα ή τον άλλο βαθμό, προτείνεται ως ένα μοντέλο προς μελλοντική γενίκευση στην κατεύθυνση μιας μετακαπιταλιστικής προοπτικής επιδιώκοντας ωστόσο να διαμορφώσει μια οικονομία στην υπηρεσία των αναγκών της κοινωνίας, έχοντας μια διευρυμένη αντίληψη για το τι συμπεριλαμβάνεται στην οικονομία. Έτσι εντάσσεται οποιοδήποτε αγαθό/υπηρεσία παράγεται ανταλλάσσεται και καταναλώνεται, ανεξάρτητα από το αν δωρίζεται ή πωλείται ή αν συντελείται έμμισθα στον εργασιακό χώρο ή προσφέρεται αμισθί στο

⁴ Όρος που, στην περίπτωση της Αργεντινής και μετά το 2001, σηματοδοτεί οικονομικές μονάδες που περνούν από την καπιταλιστική στη συλλογική διαχείριση από τους εργαζόμενους σε αυτές (Ruggeri 2014: 34-36).

πλαίσιο του νοικοκυριού. Ποια θεωρητικά ζητήματα θα προκύψουν όμως εάν οι όροι επισφάλειας των μικρών εγχειρημάτων της κοινωνικής και αλληλέγγυας οικονομίας περιορίσουν τον ορίζοντα των οικονομικών τους στοχεύσεων στην επιβίωση των μελών τους ενώ οι συνεταιρισμοί επιχειρήσεων (ανακτημένων ή μη) διεκδικήσουν μια θέση στο ανταγωνιστικό περιβάλλον της επίσημης οικονομίας (Καβουλάκος & Γριτζάς 2015:16, Ruggeri 2014: 105);

Εν κατακλείδι η εναλλακτική οικονομία δεν απορρίπτει απαραίτητα την ενσωμάτωση στην αγορά, αλλά διεκδικεί μια εξωκαπιταλιστική οικονομία παραγωγών και καταναλωτών (Νικολόπουλος & Καπογιάννης 2012: 27-28). Οι νέες αυτές οικονομικές σχέσεις όμως μπορούν να μετουσιωθούν σε ένα νέο οικονομικό μοντέλο μέσω της σύνδεσής τους με τα λαϊκά κινήματα ως τα μόνα που μπορούν να δώσουν περιεχόμενο σε αυτόν τον αγώνα που δεν είναι παρά ένας αγώνας επιβίωσης (Ruggeri 2014: 100-101).

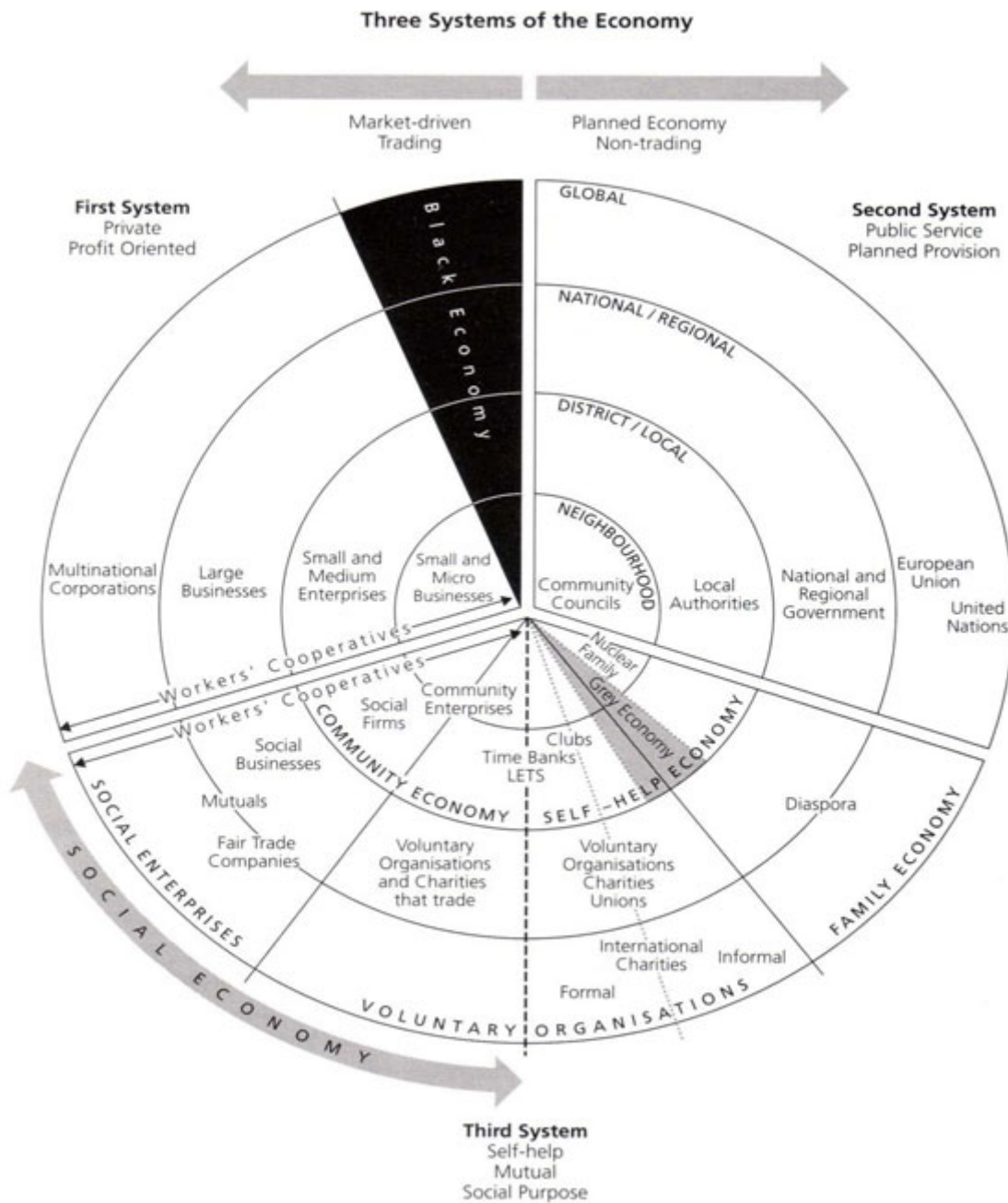
1.4.2 Ο τρίτος τομέας και η κοινωνία των πολιτών

Ο όρος τρίτος τομέας αναδείχθηκε από τον Ζακ Ντελόρ το 1979 καθώς αυτός αναζητούσε έναν πειραματικό παραγωγικό τομέα ο οποίος θα εκπήγαζε «από τα κάτω», θα ήταν μικρού μεγέθους, αποκεντρωμένος και δημοκρατικά οργανωμένος, διακριτός από την παραδοσιακή οικονομία της αγοράς και του δημόσιου τομέα, για την ικανοποίηση νέων αλλά και παλιών κοινωνικών αναγκών, οι οποίες δεν ικανοποιούνταν από τους άλλους δύο τομείς (Νικολόπουλος & Καπογιάννης 2012: 20).

Επισημοποιήθηκε το 1998 σε έκθεση που συντάχθηκε από τον Γάλλο οικονομολόγο Lipietz για το Υπουργείο Απασχόλησης και Αλληλεγγύης, οριοθετώντας έναν τομέα ο οποίος – υπό προϋποθέσεις και ανεξάρτητα από την διαφορετικότητα των οργανώσεων που τον απάρτιζαν – θα γινόταν αποδέκτης κάποιων φορολογικών και κοινωνικών πλεονεκτημάτων (Νικολόπουλος & Καπογιάννης 2012: 67).

Ο όρος καλύπτει μορφές δραστηριοτήτων και παραγωγής που πραγματοποιούνται στο πλαίσιο της λεγόμενης κοινωνίας των πολιτών, εντός οργανώσεων υπερ-ατομικών και υπερ-οικογενειακών που δεν εμφορούνται από την επιδίωξη ατομικού ή ιδιωτικού χρηματοοικονομικού συμφέροντος αλλά δρουν με βάση το «κοινό καλό» (Νικολόπουλος & Καπογιάννης 2012: 21). Γι αυτό και συχνά αναφέρεται και ως «Μη Κερδοσκοπικός τομέας» (Ντούλια 2015: 29).

Γράφημα 2. Τα τρία συστήματα της οικονομίας – 1^ο σύστημα: Ιδιωτικός τομέας, 2^ο σύστημα: Δημόσιος τομέας, 3^ο σύστημα: αμοιβαίος τομέας

Πηγή: Pearce 2003 (Όπως ανακτήθηκε από Balta)

Σε μια πορεία νεοφιλελεύθερης επέλασης και ιδεολογικής ηγεμονίας της αγοράς όμως, ο όρος κοινωνία των πολιτών χάνει τις ριζοσπαστικές της εκφάνσεις και περιορίζεται στον ουδέτερο ρόλο της συνεισφοράς στη δημοκρατική διακυβέρνηση ασκώντας έλεγχο στο κράτος. Ως έννοια, δεν κατορθώνει να ενσωματωθεί στο κλασικό μαρξικό

οικονομικό πλαίσιο και γίνεται όχημα για ένα ριζοσπαστικό δημοκρατικό ρεφορμισμό (Αδάμ 2012: 26, 28).

1.4.3 Ανεργία, κοινωνικός αποκλεισμός και δημόσιες πολιτικές

Από το 1970 ήδη, οι δυτικές κοινωνίες ήρθαν αντιμέτωπες με την απειλή της δομικής ανεργίας. Στις περισσότερες χώρες της Ευρώπης, αλλά και σε άλλες όπως ο Καναδάς, οι δείκτες της ανεργίας εκτινάχθηκαν από το 3 και 4% σε περισσότερο από 10% κατά τις δεκαετίες 1980 και 1990. Το φαινόμενο αποδόθηκε στην επιβράδυνση της οικονομικής μεγέθυνσης και τη μείωση της προσφοράς εργασίας σε συνδυασμό με το υψηλό κόστος εργασίας. Άλλες φωνές επικεντρώθηκαν στην αδυναμία χάραξης δημόσιων πολιτικών για τη ρύθμιση της αγοράς εργασίας (Defourny, Favreau & Laville 2001: 3).

Το ποσοστό των μακροπρόθεσμα άνεργων (περισσότερο του ενός έτους) εκτινάχθηκε στα ύψη και έχει οδηγήσει αυτούς που βιώνουν τον αποκλεισμό από την παραγωγή στον στιγματισμό του κοινωνικά αποκλεισμένου. Η μακροχρόνια ανεργία δε, εγκλωβίζει σε ένα φαύλο κύκλο τα άτομα, που καθώς παραμένουν ανενεργά χάνουν τα επαγγελματικά τους προσόντα (το κοινωνικό τους κεφάλαιο με οικονομικούς όρους) και καθώς απαξιώνονται, τα κίνητρά τους για να επανενταχθούν στην παραγωγική διαδικασία αποδυναμώνονται. Σε μια κοινωνία όπου η κοινωνική ενσωμάτωση επιτυγχάνεται πρωτίστως μέσω της έμμισθης εργασίας η απασχόληση δεν είναι μόνο οικονομικό, αλλά και κοινωνικο-πολιτικό πρόβλημα (Defourny et.al. 2001: 4).

Υπό το βάρος των προβλημάτων που δημιούργησαν τα τελευταία χρόνια παράγοντες όπως η παγκοσμιοποίηση, ο κοινωνικός αποκλεισμός, ο περιορισμός του κοινωνικού κράτους και οι νεοφιλελεύθερες αντιλήψεις, η προσοχή των κυβερνήσεων εστιάστηκε στον τομέα της κοινωνικής οικονομίας θεωρώντας τον ως μια εναλλακτική και εφικτή απάντηση, δεδομένης και της αύξησης της οικονομικής του βαρύτητας τις τελευταίες τρεις δεκαετίες (Γεώργιας 2013: 37).

Η κυριαρχία της νεοφιλελεύθερης αντίληψης, στο πεδίο της δημόσιας διοίκησης εκφράστηκε αφενός με τη συρρίκνωση του δημόσιου τομέα μέσα από πολιτικές ιδιωτικοποιήσεων, διοικητικής αποκέντρωσης και εισαγωγής ιδιωτικοοικονομικών κριτηρίων και αφετέρου με τη μετάβαση από παθητικές σε ενεργητικές πολιτικές ένταξης και απασχόλησης (Αδάμ 2012: 55-56).

Όπως αναφέρει σε άρθρο του και ο Χ. Καστανίδης⁵, στην διαμόρφωση της πληθυντικής οικονομίας βλέπει τη στήριξη του νέου κοινωνικού κράτους το οποίο δεν μπορεί να στηριχθεί σε παλιές αναδιανεμητικές πολιτικές αλλά στην κοινωνία της αλληλεγγύης (Καστανίδης 26/09/2004) σηματοδοτώντας με τις δηλώσεις αυτές τη μετάβαση στις ενεργητικές πολιτικές απασχόλησης.

1.4.4 Κοινωνική και Αλληλέγγυα οικονομία

Στο πλαίσιο ενώσεων της κοινωνίας των πολιτών επιδιώκεται η κάλυψη αναγκών που δεν ικανοποιούνται ή ικανοποιούνται μερικώς ή πλημμελώς από τον εμπορευματικό και τον κρατικό τομέα.

Η επιδίωξη αυτή γίνεται στη βάση τριών τουλάχιστον βασικών αξιών. Την ελεύθερη συμμετοχή και δέσμευση, την ισότητα και ισοτιμία των μελών, εταίρων, συνεταιίρων κ.λπ. και τέλος, τη μεταξύ τους αλληλεγγύη. Το σύστημα αυτό επιδιώξεων και μέσων για την επίτευξή τους, διέπεται από την αρχή της αμοιβαιότητας και ονομάζεται σήμερα κοινωνική και αλληλέγγυα οικονομία, χωρίς οι δύο αυτοί όροι να ταυτίζονται πλήρως (Νικολόπουλος & Καπογιάννης 2012: 21-22).

Η θεωρητική σύλληψη της αλληλέγγυας οικονομίας στηρίζεται στην αναδιανομή του δημόσιου πλούτου και στην επανόρθωση των κοινωνικών ανισοτήτων που προκάλεσε το σύγχρονο οικονομικό σύστημα λειτουργώντας εντός του πλαισίου της πληθυντικής οικονομίας, διαφοροποιούμενη επομένως σε αυτό ακριβώς το σημείο από την εναλλακτική προσέγγιση η οποία όπως επισημάνθηκε σε προηγούμενη ενότητα, προσβλέπει σε μια μετακαπιταλιστική προοπτική (ΠΕΔΑ 2017: 13).

1.4.5 Κοινωνικό κεφάλαιο

Η ενεργοποίηση και αξιοποίηση του *κοινωνικού κεφαλαίου* θεωρείται απαραίτητη προϋπόθεση για την ύπαρξή της κοινωνικής και αλληλέγγυας οικονομίας .

Ανατρέχοντας στη σκέψη του P. Bourdieu, καθώς το άτομο κινείται ανάμεσα σε ένα πλήθος *πεδίων* τα οποία απαρτίζουν την κοινωνία, καταλαμβάνει θέσεις μέσα σε αυτά οι οποίες καθορίζονται από τις μορφές κεφαλαίου που διαθέτει. Τα κεφάλαια που αξιοποιούνται ως πόροι στη μάχη για μια κοινωνική θέση μέσα στα πεδία είναι το *οικονομικό κεφάλαιο*, το *πολιτιστικό κεφάλαιο* και το *κοινωνικό κεφάλαιο* (Siisiäinen 2000: 10-11). Το *οικονομικό κεφάλαιο* είναι κάτι το απτό. Το *πολιτιστικό κεφάλαιο*

⁵ Εκλεγμένος βουλευτής του ΠΑΣΟΚ, υπηρέτησε από διάφορες υπουργικές θέσεις έως το Νοέμβριο του 2011 (Καστανίδης, χ.χ.).

αποκτάται μέσω του *habitus*⁶ και παγιώνεται από τα πρώτα χρόνια της παιδικής ηλικίας αλλά υπάρχει και θεσμοποιημένο και αποδεικνύεται μέσα από την κτήση πτυχίων και διαφόρων πιστοποιητικών.

Το *κοινωνικό κεφάλαιο* τέλος είναι περισσότερο μια «ποιότητα», που δημιουργείται ανάμεσα στα μέλη μιας ομάδας ανάλογα με το σύνολο των σχέσεων και διασυνδέσεων που μπορεί να ενεργοποιήσει το άτομο προκειμένου να πετύχει αυτό που επιδιώκει. Το συσσωρεύει το άτομο ως μέλος μιας κοινότητας. Η συμμετοχή του ατόμου σε ομάδες που είναι σε θέση να δημιουργήσουν *κοινωνικό κεφάλαιο* πολλαπλασιάζουν τις πιθανότητες πρόσβασης του και σε άλλες μορφές κεφαλαίων μεμονωμένα ή και μέσω της συλλογικότητας (Siisiäinen 2000: 11-12).

Μια οργανωμένη συλλογικότητα μετουσιώνει σε υλική δύναμη το κεφάλαιο που μπορούν να κινητοποιήσουν τα μέλη της. Το οικονομικό κοινωνικό και συμβολικό «κέρδος» που απορρέει από αυτή τη συμμετοχή, αποτελεί τη συμπαγή βάση πάνω στην οποία χτίζεται η αλληλεγγύη. Η σύσταση μιας εθελοντικής ένωσης, υπό αυτό το πρίσμα, σχετίζεται με την ικανοποίηση προσωπικών επιδιώξεων. Μπορεί να θεωρηθεί ως συλλογική και ατομική επενδυτική στρατηγική για την εγκαθίδρυση μόνιμων δικτύων με σκοπό τη συσσώρευση *κοινωνικού κεφαλαίου* το οποίο μπορεί δυνητικά να εκπροσωπηθεί από την ηγεσία της ένωσης (Κυριακίδου & Σαλαβού 2014: 121, Siisiäinen 2000: 13–14).

Η αναφορά αυτή είναι σημαντική γιατί συμβάλει στην κατανόηση των διάφορων προσεγγίσεων όλων των εννοιών που παρουσιάζονται, υπό την έννοια ότι ερμηνεύει μερικούς από τους λόγους για τους οποίους εντάσσουν οι διάφοροι μελετητές κάποιες συλλογικότητες σε ένα ευρύτερο σύνολο ή όχι αλλά και τα κριτήρια με τα οποία επιλέγουν τα άτομα να συμμετάσχουν σε μια συλλογικότητα ή όχι. Παραδείγματος χάριν, από τη μελέτη του Α. Αφουξενίδη (βλ. 3.4.1) θα αποκλείονταν εξ ορισμού οι τρεις τουλάχιστον από τις τέσσερις μελέτες περίπτωσης που εξετάζονται στο πέμπτο κεφάλαιο της παρούσης διατριβής.

Άλλο ζήτημα προς αναστοχασμό είναι το κατά πόσο το κράτος (ή ευρύτεροι υπερεθνικοί οργανισμοί) θα επιτύχει να αναδιατυπώσει «από τα πάνω» μια έννοια για

⁶ Όρος αμετάφραστος ως επί το πλείστον στην κοινωνική επιστήμη. Ένα σύνολο προδιαθέσεων αντανακλαστικών και συμπεριφορών που αποκτούν οι άνθρωποι δρώντας μέσα στην κοινωνία.

την κοινωνική οικονομία, κατέχοντας το νομιμοποιημένο μονοπώλιο άσκησης όχι μόνο της φυσικής αλλά και της συμβολικής βίας.

1.4.6 Συμπληρωματικότητα των εννοιών και διαφορετικές ερμηνείες

Σημείο συνάντησης των εννοιών τρίτος τομέας, κοινωνία των πολιτών, Μη κερδοσκοπικός τομέας, κοινωνική οικονομία, αλληλέγγυα οικονομία, είναι η τοποθέτησή τους στον ενδιάμεσο χώρο μεταξύ κράτους (δημόσιος τομέας) και αγοράς (ιδιωτικός τομέας). Οι έννοιες αυτές και κατ' επέκταση οι δραστηριότητες που αναπτύσσονται στο πλαίσιό τους, κατ' άλλους μελετητές διασταυρώνονται αλλά δεν ταυτίζονται, ενώ για άλλους ταυτίζονται στο βαθμό που έχουν ως κοινά χαρακτηριστικά τη συλλογικότητα, τη μη διανομή κερδών, την αυτοδιαχείριση και το κοινωνικό όφελος (Ντούλια 2015: 29).

Κατά τον Γεώργια (2013: 19), ο τρίτος τομέας παρουσιάζεται στην βιβλιογραφία ως όρος πιο ουδέτερος, συγκερασμός της προβληματικής των συνεταιρισμών με αυτήν των εθελοντικών και των μη κερδοσκοπικών οργανώσεων.

Η κοινωνία των πολιτών από την άλλη, παρουσιάζεται στον ελλαδικό χώρο τουλάχιστον, ως ισχνή και ατροφική. Εκτίμηση που εξαρτάται από το κατά πόσον η εκάστοτε προσέγγιση εξαιρεί ή συμπεριλαμβάνει σε αυτήν ριζοσπαστικά κινήματα και πρακτικές των εναλλακτικών χώρων. Η προσέγγιση που κυριαρχείται από ένα φιλελεύθερο πνεύμα, προσδοκά μέσα από την ενεργοποίηση των πολιτών την ενίσχυση, υποκατάσταση ή εμπλουτισμό του υπό συρρίκνωση κοινωνικού κράτους, χωρίς όμως αυτή η ενεργοποίηση να οδηγεί σε ριζικές κοινωνικές, πολιτικές και οικονομικές αλλαγές. Έτσι τείνει να αγνοεί συλλογικές δράσεις διαμαρτυρίας που αναπτύχθηκαν στην Ελλάδα της κρίσης (Καβουλάκος & Γριτζάς 2015: 14-15).

Την απόπειρα εννοιολογικού προσδιορισμού των όρων που αναφέρονται στις οικονομικές δραστηριότητες που κινούνται ανάμεσα στην αγορά και το κράτος, δυσχεραίνουν και οι διαφορετικές ιστορικές και πολιτισμικές διαδρομές τους. Στη Γερμανία επί παραδείγματι, οι όροι «Gemeinwirtschaft» και κοινωνική οικονομία φαίνεται να αλληλεπικαλύπτονται, αν και ο πρώτος έχει ιστορικά την έννοια της οικονομίας του γενικού συμφέροντος σε επίπεδο τοπικής κοινότητας, ανεξάρτητα από επιχειρησιακές πρακτικές και νομική υπόσταση. Η αλληλέγγυα οικονομία από την άλλη ταυτίζεται με πολιτικές οντότητες που οραματίζονται μια εναλλακτική του

νεοφιλελεύθερου υποδείγματος οικονομία (Birkhölzer, Göler von Ravensburg, Glänzel, Lautermann, & Mildemberger 2015: 20-21).

Η πολυμορφία των παράλληλων όρων που είτε συμπεριλαμβάνονται, είτε λειτουργούν συμπληρωματικά, είτε αυτόνομα, είναι χαρακτηριστικό της ασάφειας και του διαφιλονικούμενου που χαρακτηρίζει το ζήτημα της κοινωνικής οικονομίας ως προς τις εννοιολογικές, επιστημολογικές, ιδεολογικές, εφαρμοστικές και πολιτικές της πτυχές. Φανερώνει όμως ότι η κοινωνική οικονομία αναδεικνύεται σε πολύπλευρα σημαντικό και επίκαιρο ζήτημα (Μωυσίδης 2013).

1.5 Κοινωνική οικονομία

Ο όρος «κοινωνική οικονομία» που φαίνεται να επικρατεί σήμερα στο βαθμό που υιοθετείται στα κείμενα της ΕΕ και χρησιμοποιήθηκε στην Ελλάδα στον Νόμο 4019/2011, προσδίδει εξ ορισμού στο φαινόμενο χαρακτηριστικά τόσο κοινωνικά όσο και οικονομικά.

1.5.1 Ορισμός

Ένας ευρέως αποδεκτός ορισμός της δεν υπάρχει στη σχετική βιβλιογραφία. Ορίζεται συνήθως είτε με βάση το νομικό καθεστώς των οργανώσεων με τις οποίες συνδέονται οι δραστηριότητες του τομέα, είτε με βάση τις κοινές αρχές που διέπουν την λειτουργία των οργανισμών που δραστηριοποιούνται στο πλαίσιο της (Ντούλια 2015: 29).

Σύμφωνα με την ΕΕ, το τρίτο σύστημα ή η κοινωνική οικονομία στην κλασική θεσμοθετημένη μορφή της «αναφέρεται και περιλαμβάνει θεσμοθετημένες οντότητες (συνεταιρισμούς, Κοινωνικές Επιχειρήσεις, εταιρίες αλληλοβοήθειας, ενώσεις, αυτοδιαχειριζόμενα αλληλοβοηθητικά ταμεία, τοπικές πρωτοβουλίες απασχόλησης), οι δραστηριότητες των οποίων ανταποκρίνονται (με την παροχή υπηρεσιών και παραγωγή προϊόντων) σε κοινωνικές ακάλυπτες ανάγκες και βεβαίως ανάγκες των μελών τους» (Ντούλια 2015: 30).

Ως προς το περιεχόμενο της περιλαμβάνει *συλλογικές οντότητες* με κοινωνικούς, οικονομικούς, πολιτιστικούς, προνοιακούς, περιβαλλοντικούς και ενταξιακούς στην αγορά εργασίας στόχους, οι οποίες δεν κινούνται με γνώμονα πρωτίστως το κέρδος.

Στις βιομηχανικά αναπτυγμένες χώρες, οι δραστηριότητες των οντοτήτων αυτών μπορούν να ομαδοποιηθούν

- είτε θεσμικά
- είτε βάσει των κοινών αρχών που υπηρετούν (Ντούλια 2015: 33).
-

1.5.2 Ομαδοποίηση βάσει του νομικού καθεστώτος

Ο θεσμοθετημένος τομέας της κοινωνικής οικονομίας σύμφωνα με την Θ. Ντούλια περιλαμβάνει:

Πίνακας 1. Φορείς της κοινωνικής οικονομίας

A) Συνεταιρισμούς
B) Εταιρείες ή κοινωνίες αλληλοβοήθειας
Γ) Σωματεία, ενώσεις, μη κερδοσκοπικούς οργανισμούς
Δ) Ιδρύματα, φιλανθρωπικές, εθελοντικές και μη κερδοσκοπικές οργανώσεις
Ε) Ταμεία αλληλασφάλισης και αλληλοβοήθειας
Στ) Μη κερδοσκοπικές παραγωγικές επιχειρήσεις
Ζ) Κοινωνικές Συνεταιριστικές Επιχειρήσεις
Η) Κοινωνικούς Συνεταιρισμούς Περιορισμένης Ευθύνης (Κοι.Σ.Πε.)
Θ) Αναπτυξιακές Συμπράξεις στο πλαίσιο της Κοινοτικής Πρωτοβουλίας (Κ.Π.) equal και οργανισμούς προώθησης της απασχόλησης (ιδιαίτερα σε Ιταλία, Γαλλία, Βρετανία και Ελλάδα)

Πηγή: Ντούλια 2015: 33. Ιδία επεξεργασία

1.5.3 Ομαδοποίηση βάσει του σκοπού

Οι σκοποί που υπηρετούν και οι αρχές από τις οποίες διέπονται οι οντότητες της κοινωνικής οικονομίας περιλαμβάνουν:

Πίνακας 2. Σκοποί της κοινωνικής οικονομίας

A) Τοπικές παραγωγικές δραστηριότητες
B) Ενώσεις εθελοντικής εργασίας
Γ) Οργανώσεις γειτονιάς/υπηρεσίες εγγύτητας
Δ) Κοινωνικές πρωτοβουλίες για την υγεία, την παιδεία, την κατοικία και οργανώσεις ενίσχυσης του Τρίτου κόσμου
Ε) Εναλλακτικές και «ηθικές» τράπεζες
Στ) Μ.Κ.Ο. (παροχής ποικίλων υπηρεσιών)
Ζ) Αλληλέγγυα σχήματα – δίκτυα (π.χ. εναλλακτικά νομίσματα, εναλλακτικά παζάρια, δίκτυα παραγωγών πώλησης προϊόντων στους καταναλωτές χωρίς μεσάζοντες, ηθικό εμπόριο, κ.ά.) με εθελοντική κυρίως δράση και πρωτοβουλίες, διαδεδομένα σε όλο τον κόσμο και στην Ελλάδα την τελευταία δεκαετία τουλάχιστον

Πηγή: (Ντούλια 2015 : 33-34). Ιδία επεξεργασία.

1.5.4 Αρχές της κοινωνικής οικονομίας

Σύμφωνα με την Θ. Ντούλια, πρόκειται για μια οικονομία των αναγκών, η οποία αποσκοπεί στην ευημερία με γνώμονα την ποιότητα ζωής και όχι τον πλούτο, μέσα από την αξιοποίηση του φυσικού, του ανθρώπινου, του κοινωνικού και του οικολογικού κεφαλαίου.

Οι αρχές της κοινωνικής και αλληλέγγυας οικονομίας συνοψίζονται στον εξανθρωπισμό της κοινωνίας και στην κοινωνικοποίηση της οικονομίας. Στην αμοιβαιότητα δηλαδή ως προς την εργασία , το χρόνο και το χρήμα, στην αλληλεγγύη μέσω της ενίσχυσης των κοινωνικών και των προσωπικών δεσμών και στην αναδιανομή μέσω της πρόσβασης ευρύτερων στρωμάτων στην απασχόληση. Τέλος στην συμβολή της κοινωνικής οικονομίας στην τοπική ανάπτυξη (Ντούλια 2015: 40).

1.6 Ιστορική αναδρομή

Κατά τον Γεώργμα, οι οργανώσεις της κοινωνικής οικονομίας διαμορφώνονται σύμφωνα με τις παραδόσεις της κάθε χώρας αλλά και με τις μορφές που προσέλαβε το κοινωνικό κράτος σε αυτές, η ανάδυση του οποίου περιόρισε τη δράση τους αναλαμβάνοντας πολλές από τις λειτουργίες της. Γι' αυτό και ο ορισμός της κοινωνικής οικονομίας

αποτελεί μια ερευνητική προσπάθεια εν εξελίξει. Ως εκ τούτου, παράγοντες όπως η μορφή της οικονομικής ανάπτυξης, η πολιτική κουλτούρα, η θέση της εκκλησίας, η δυναμική της κοινωνίας των πολιτών, οι ταξικές σχέσεις και οι κρατικές πολιτικές δρουν αποφασιστικά στην εξέλιξη του τομέα (Γεώργιας 2013: 13-14).

1.6.1 Η προσέγγιση στις Ηνωμένες Πολιτείες

Στις ΗΠΑ, κεντρικό στοιχείο του τομέα αποτελεί ο μη κερδοσκοπικός του χαρακτήρας και η απαγόρευση διανομής κερδών μεταξύ των μελών των οργανώσεων της κοινωνικής οικονομίας.

Αν και ο τομέας αναπτύσσεται ήδη από το 1780, βασίζεται κυρίως στις αρχές δράσεων της φιλανθρωπίας, του εθελοντισμού και της αγαθοεργίας που εκπονούνται από ιδρύματα, χωρίς να παραβλέπονται και άλλες μορφές υφιστάμενες στις ΗΠΑ όπως συνεταιρισμοί και εταιρίες αλληλοβοήθειας, οι οποίες όμως αποκλείονται από τον τομέα λόγω του προαναφερθέντος κριτηρίου, εν αντιθέσει με την ευρωπαϊκή εμπειρία που θεωρεί αυτές τις οργανωτικές μορφές ως πρωταρχικές της κοινωνικής οικονομίας. Συνέπειες αυτής της κατηγοριοποίησης είναι:

Οι κοινωνικές επιχειρήσεις στις ΗΠΑ να συγκαταλέγονται στις επιχειρήσεις της οικονομίας της αγοράς και όχι του τρίτου τομέα όπως στην Ευρώπη.

Ιδρύματα που δεν διαθέτουν τις δημοκρατικές δομές που απαιτεί η ευρωπαϊκή έννοια της κοινωνικής οικονομίας να συμπεριλαμβάνονται στον τομέα, όπως παραδείγματος χάριν πανεπιστήμια και νοσοκομεία (Γεώργιας 2013: 16-17).

1.6.2 Η προσέγγιση στην Δυτική Ευρώπη

Ο όρος «κοινωνική οικονομία» πρωτοπαρουσιάζεται στη Γαλλία τον 19^ο αιώνα στο βιβλίο του φιλελεύθερου οικονομολόγου Charles Dunoyer *Πραγματεία περί κοινωνικής οικονομίας* (1830) αναλύοντας το αίτημα της ηθικής προσέγγισης των οικονομικών. Το 1840 ο Ισπανός Ramòn de la Sagra δημοσιεύει το έργο *Lecciones de economica social* (Μαθήματα κοινωνικής οικονομίας). Ο όρος όμως χρησιμοποιείται με τη σύγχρονή του έννοια το 1896 από τον Γάλλο Léon Walras στο έργο του *Μελέτες για την Κοινωνική Οικονομία : Η Θεωρία της Διανομής του Κοινωνικού Πλούτου*. Ωστόσο, ως δράση, ανιχνεύεται ήδη από τον Μεσαίωνα και συνδέεται τόσο με την εκκλησία και με την ιδιωτική πρωτοβουλία (αγαθοεργά ιδρύματα και αδελφότητες) όσο και με λαϊκούς

συλλόγους, συνεταιρισμούς και εταιρίες αλληλοβοήθειας της κοινωνίας των πολιτών που αποτέλεσαν και τον κύριο κορμό της.

Στα τέλη δε του 19^{ου} αιώνα αυξάνεται δραματικά ο αριθμός των οργανώσεων με πρωτοβουλίες της εργατικής τάξης, γεγονός που οδηγεί στην ενσωμάτωσή τους στο σύστημα κοινωνικής ασφάλισης σε χώρες όπως η Γερμανία παραδείγματος χάριν, με απώτερο πολιτικό στόχο την αποδυνάμωση του σοσιαλιστικού κινήματος (Birkhölzer et.al. 2015: 10).

Κατά το πρώτο μισό του 20^{ου} αιώνα, οι ιδέες της κοινωνικής οικονομίας εφαρμόζονται εν μέρει στο πεδίο της κοινωνικής πολιτικής, με την ενθάρρυνση λειτουργίας συνεταιρισμών και κοινωνικών υπηρεσιών προς διευκόλυνση της κοινωνικής ένταξης ευάλωτων ομάδων που επλήγησαν κατά την περίοδο της ραγδαίας αστικοποίησης των βιομηχανικών χωρών, σε προστατευμένες μορφές απασχόλησης. Οι πρακτικές αυτές ενσωματώνονται στις λειτουργίες του μεταπολεμικού κράτους πρόνοιας μέσω της κοινωνικής ασφάλειας και της αναδιανεμητικής φορολογίας.

Η έννοια αναδύεται και πάλι στη Γαλλία το 1970, έπειτα από έναν περίπου αιώνα, με κυρίαρχες αρχές την αλληλεγγύη, την ικανοποίηση των αναγκών των μελών ή/και των ατόμων στα οποία απευθύνεται η οργάνωση, την προώθηση της δημοκρατικής διοίκησης και τη συμμετοχική λειτουργία των οργανώσεων (Γεώργιας 2013: 18-19, 24-25, CIRIEC 2012: 14-17, Ζαϊμάκης 2014: 3).

1.6.3 Η προσέγγιση στην Κεντρική και Ανατολική Ευρώπη

Στις χώρες που συνδέθηκαν αντίθετα με το Σοβιετικό μοντέλο του κεντρικού κρατικού σχεδιασμού της οικονομίας, το κράτος υπήρξε ο μόνος οικονομικός παράγοντας, μην αφήνοντας χώρο στην ανάπτυξη πρωτοβουλιών της κοινωνικής οικονομίας. Αν και η παρουσία συνεταιριστικών οργανώσεων σε ορισμένες χώρες του σοβιετικού μπλοκ δεν ήταν αμελητέα σύμφωνα με μελέτη του CIRIEC⁷(2012: 18), παραδοσιακές αρχές της συνεταιριστικής οργάνωσης είχαν εξ ολοκλήρου παραγκωνιστεί. Αυτό συνέβη εν μέρει επειδή αντιμετωπίστηκαν με καχυποψία λόγω αρνητικής συσχέτισης με τα παλαιά καθεστώτα αλλά και επειδή είναι ακόμα ισχυρός ο μύθος της μετάβασης στην οικονομία της ελεύθερης αγοράς. Όσον αφορά δε στις διάφορες ενώσεις, αυτές φαίνονται να εξαρτήθηκαν σε μεγάλο βαθμό από εξωτερικούς δωρητές – κυρίως

⁷ Centre International de Recherches et d' Information sur l'Economie Publique, Sociale et Cooperative

Βορειοαμερικανικά Ιδρύματα – με ιδιοτελείς σκοπούς, που περιόρισαν σημαντικά την αυτονομία τους. Εξάλλου – και χωρίς αυτό να χαρακτηρίζει το σύνολο των ΜΚΟ – συχνά εξυπηρέτησαν μεθοδεύσεις για πρόσβαση σε χρηματοδότηση παρά αυθεντική έκφραση της κοινωνίας των πολιτών (Defourny 2004: 14-15).

1.6.4 Κοινωνικό κράτος και κοινωνική οικονομία

Με την ανάδυση του μεταπολεμικά, το κοινωνικό κράτος φαίνεται να απορροφά μεγάλο μέρος των δράσεων του τομέα, περιορίζοντάς τον σε ρόλο εκφραστή συμφερόντων, ιδιαίτερα σε χώρες όπου αναπτύσσεται πλήρως όπως πχ. Στη Σουηδία, διαμορφώνοντας αυτό που στη βιβλιογραφία γίνεται γνωστό ως το σοσιαλδημοκρατικό μοντέλο του κοινωνικού κράτους που καλύπτει όλες τις υπηρεσίες προς τον πολίτη, θεωρώντας τες δικαιώματα.

Μάλιστα κατά τον Γεώρμα, ο ρόλος του κράτους στην σύγχρονη περίοδο συσκοτίζεται τόσο από την νεοφιλελεύθερη προσέγγιση όσο και από την άστοχη - κατά τον ίδιο - κριτική του από τα νέα κοινωνικά κινήματα. Επιπλέον, η εγκαθίδρυση χρηματοδοτικών κανόνων προς την επισημοποιημένη πλέον μορφή της κοινωνικής οικονομίας, είχε ως αποτέλεσμα την εξάρτηση του τομέα από το κράτος (Γεώρμας 2013: 27-28).

Σήμερα, στο πεδίο της κοινωνικής πρόνοιας, ο τρίτος τομέας συνδέεται με το λεγόμενο «προνοιακό πλουραλισμό», δηλαδή την απομάκρυνση από τις καθολικές κρατικές παροχές του προηγούμενου μεταπολεμικού δυτικοευρωπαϊκού μοντέλου, στην κατεύθυνση της συνεργασίας κρατικών και ιδιωτικών φορέων για την οικονομικότερη κάλυψη των κοινωνικών αναγκών (Στασινοπούλου 2002: 58).

Κεφάλαιο 2

ΕΕ και κοινωνική οικονομία

Σύμφωνα με τη βιβλιογραφία, μια τρίτη περίοδος εξέλιξης του τομέα ξεκινά τη δεκαετία του 1980, με την πρώτη να καλύπτει την γέννησή του ως τις αρχές του 19^{ου} αιώνα έως και τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο και τη δεύτερη να καλύπτει την μεταπολεμική περίοδο έως και την δεκαετία του 1970 (Γεώργιας 2013: 24).

Η περίοδος αυτή συμπίπτει με την κρίση του κράτους πρόνοιας που βασίστηκε στο κενυσιανό μοντέλο, ως απόρροια των δυσκολιών που αντιμετώπιζε η οικονομία της αγοράς στην εξεύρεση ικανοποιητικών λύσεων σε προβλήματα όπως η μακροχρόνια μαζική διαρθρωτική ανεργία, ο κοινωνικός αποκλεισμός, η βιώσιμη ανάπτυξη και η τοπική ανάπτυξη. Συμπίπτει ακόμα με τη γέννηση νέων κοινωνικών αναγκών λόγω των νέων κοινωνικών φαινομένων όπως τα οικολογικά κινήματα, η ένταξη των γυναικών και των ατόμων με αναπηρία στην αγορά εργασίας, η υποβάθμιση αστικών περιοχών, το φαινόμενο της εξάρτησης από ναρκωτικές ουσίες και της αύξησης των αστέγων (Birkhölzer et.al. 2015: 9, Γεώργιας 2013: 30–31, CIRIEC 2012: 18). Καθώς τα συμπτώματα της οικονομικής επιβράδυνσης (βλ. 1.4.3) γίνονταν όλα και πιο φανερά, η ΕΕ άρχισε να εξετάζει τις πιθανές επιλογές.

2.1 Η θεωρητική συμβολή της ΕΕ

Το 1990 η ΕΕ χρηματοδοτεί ένα μεγάλο ερευνητικό έργο για την κοινωνική οικονομία. Μέσα από αυτό γεννιέται το διεθνές ερευνητικό δίκτυο EMES⁸.

2.1.1 Το δίκτυο EMES

Το δίκτυο EMES⁹ συντονίζει διεθνείς έρευνες μεγάλης κλίμακας με αντικείμενο την κοινωνική οικονομία. Ο ορισμός στον οποίο κατέληξε το δίκτυο EMES συνιστά

⁸ Το όνομά του οφείλεται στο 1^ο ερευνητικό του πρόγραμμα (1996-2000) “The emergence of social enterprises in Europe” (EMES).

⁹ Επικεφαλής του δικτύου είναι ο καθηγητής οικονομικών του Τρίτου Τομέα και της κοινωνικής επιχειρηματικότητας του Πανεπιστημίου της Λιέγης Jacques Defourny.

περισσότερο μία κατηγοριοποίηση δεικτών παρά έναν πραγματικό ορισμό. Οι στόχοι του δικτύου είναι περισσότερο να υπερκεραστούν οι δυσκολίες που τίθενται από τις διαφορές των εθνών κρατών που απαρτίζουν την ΕΕ ώστε να καταστεί δυνατή η προώθηση της κοινωνικής οικονομίας εντός της.

Το πλαίσιο που έθεσε το EMES χωρίζεται σε τρεις ευρύτερες κατηγορίες:

Πίνακας 3. Ορισμός του Δικτύου EMES

1. Οικονομικές και επιχειρηματικές διαστάσεις των κοινωνικών επιχειρήσεων
A) Συνεχής δραστηριότητα παραγωγής αγαθών ή/και πωλήσεων
B) Σημαντικό επίπεδο οικονομικού κινδύνου
Γ) Ελάχιστο ποσό αμειβόμενης εργασίας
2. Κοινωνικές διαστάσεις των κοινωνικών επιχειρήσεων
Δ) Ρητή διατύπωση στόχου προς όφελος της κοινότητας
Ε) Πρωτοβουλία που να ξεκινά από μια ομάδα πολιτών ή οργανώσεων της κοινωνίας των πολιτών
Στ) Περιορισμένη κατανομή κερδών
3. Συμμετοχική διαχείριση της κοινωνικής επιχείρησης
Z) Υψηλός βαθμός αυτονομίας
Η) Εξουσία λήψης αποφάσεων που δεν βασίζεται στην ιδιοκτησία κεφαλαίου
Θ) Συμμετοχικός χαρακτήρας, ο οποίος περιλαμβάνει διάφορα μέρη που επηρεάζονται από τη δραστηριότητα

Πηγή: Rostron 2015. Ιδία μετάφραση και επεξεργασία.

Ανάμεσα στο 2001 και το 2005 συντελείται μια ουσιαστική μετατόπιση της κοινωνικής οικονομίας υπέρ της οικονομικής της συνιστώσας και τα όρια ανάμεσα στην ιδιωτική και την κοινωνική επιχείρηση θολώνουν. Η προσέγγισή του J. Defourny έρχεται σε τέλεια αντίθεση με το σχήμα του J. Pearce (βλ. Γράφημα 2) που τοποθετεί την κοινωνική οικονομία μέσα στο χώρο του τρίτου τομέα. Η μετατόπιση αυτή είναι καθοριστικής σημασίας επειδή το σχήμα του Pearce είναι η απεικόνιση της θέσης ότι η κοινωνική οικονομία δεν είναι συμπληρωματική της αγοράς αλλά ανεξάρτητη και ως εκ τούτου μπορεί να γίνει και κυρίαρχη (Rostron 2015: 89-91).

2.2 Πρωτοβουλίες στήριξης της κοινωνικής οικονομίας από την ΕΕ

Τα όργανα της Ευρωπαϊκής Ένωσης, ειδικότερα το Ευρωκοινοβούλιο, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή και η Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή (ΕΟΚΕ) υποστήριξαν την κοινωνική οικονομία μέσω σειράς πρωτοβουλιών.

Στην πρώτη Διάσκεψη της κοινωνίας των πολιτών που διοργανώθηκε το 1999 με πρωτοβουλία της ΕΟΚΕ, η κοινωνική οικονομία, με το συμμετοχικό της χαρακτήρα και τον ενεργητικό ρόλο των ενδιαφερόμενων μερών, αναγνωρίστηκε ως φορέας ικανός να συμβάλει στον εκσυγχρονισμό των ευρωπαϊκών συστημάτων πρόνοιας και την ενεργό εμπλοκή των πολιτών στην εξεύρεση λύσεων στις νέες μεγάλες κοινωνικές προκλήσεις (Ευρωπαϊκή Επιτροπή 2013: 87).

Το 2004 η Ευρωπαϊκή Επιτροπή εξέδωσε *Ανακοίνωση για την προώθηση των συνεταιριστικών εταιριών στην Ευρώπη*.

Η υποστήριξη της ανάπτυξης πρωτοβουλιών της κοινωνικής οικονομίας και της κοινωνικής επιχειρηματικότητας σε τοπικό και εθνικό επίπεδο, προβλέπεται και στους κανονισμούς λειτουργίας του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου (ΕΚΤ) και του Ευρωπαϊκού Ταμείου Περιφερειακής Ανάπτυξης (ΕΤΠΑ) για το 2014–2020, ως ειδική επενδυτική προτεραιότητα (Ευρωπαϊκή Επιτροπή 2013: 88).

2.2.1 Πρωτοβουλία EQUAL

Κατά την προγραμματική περίοδο 2000–2006, στο πλαίσιο της Κοινοτικής Πρωτοβουλίας EQUAL, πραγματοποιήθηκε η μεγαλύτερη ευρωπαϊκή επένδυση στην ανάπτυξη της κοινωνικής οικονομίας με το ΕΚΤ να επενδύει πάνω από 300 εκατομμύρια ευρώ σε εταιρικές σχέσεις με βασικό αντικείμενο ανάμεσα σε άλλα, τη στήριξη σύστασης νέων κοινωνικών επιχειρήσεων (ιδίως επιχειρήσεων ένταξης σε εργασία), τη βελτίωση πρόσβασής τους σε χρηματοδότηση και τη συμβολή τους στην τοπική ανάπτυξη.

Η πρωτοβουλία εφάρμοσε πιλοτικά σχέδια δημόσιας στήριξης της κοινωνικής οικονομίας σε πολλές χώρες με τη συμμετοχή οργανώσεων του δημοσίου, του ιδιωτικού και του τομέα της κοινωνίας των πολιτών (Ευρωπαϊκή Επιτροπή 2013: 88).

2.2.2 Πρωτοβουλία SBI – κοινωνική επιχείρηση

Το 2011 εγκαινιάστηκε η πρωτοβουλία ενίσχυσης της κοινωνικής επιχειρηματικότητας (Social Business Initiative–SBI), ως θεμελιώδες συστατικό της ολοκλήρωσης της ενιαίας αγοράς, με στόχο τη δημιουργία ενός ευνοϊκού πανευρωπαϊκού οικοσυστήματος για την προαγωγή των κοινωνικών επιχειρήσεων, της κοινωνικής καινοτομίας και της ευρύτερης κοινωνικής οικονομίας (Ευρωπαϊκή Επιτροπή 2013: 89).

Όπως ορίζεται από την πρωτοβουλία της Ευρωπαϊκής Επιτροπής για την κοινωνική επιχειρηματικότητα, κοινωνική επιχείρηση είναι ένας φορέας εντός της κοινωνικής οικονομίας, κύριος στόχος του οποίου είναι μάλλον η ύπαρξη θετικού κοινωνικού αντίκτυπου, παρά κέρδους για τους ιδιώτες ή τους μετόχους από την προσφορά αγαθών/υπηρεσιών στην αγορά.

Χρησιμοποιεί τα κέρδη της πρωτίστως για την επίτευξη κοινωνικών στόχων και διοικείται ανοιχτά, με τη συμμετοχή όσων επηρεάζονται από τις εμπορικές της δραστηριότητες, δηλαδή των εργαζομένων, των καταναλωτών και των εκάστοτε ενδιαφερόμενων μερών (Ευρωπαϊκή Επιτροπή 2013: 101–102).

Πρόκειται για επιχειρήσεις σημαντικού επιχειρηματικού κινδύνου, προσανατολισμένες στην αγορά, οι οποίες χρησιμοποιούν τη μισθωτή εργασία και σύμφωνα με το Δίκτυο EMES είναι το αποτέλεσμα συλλογικού επιχειρηματικού πνεύματος (CIRIEC 2012: 27, 33).

2.2.3 Η κοινωνική οικονομία ως βασικός μοχλός οικονομικής και κοινωνικής ανάπτυξης της Ευρώπης

Το Δεκέμβριο του 2015, το Συμβούλιο της Ε.Ε. (2015: 2) αναγνώρισε την κοινωνική οικονομία ως τομέα- πυλώνα για την επίτευξη των στόχων της στρατηγικής «Ευρώπη 2020». Σύμφωνα με τα συμπεράσματα του Συμβουλίου, συνδυάζει βιώσιμες οικονομικές δραστηριότητες λειτουργώντας συμπληρωματικά στα υφιστάμενα συστήματα πρόνοιας πολλών κρατών μελών και το κυριότερο, είναι τομέας ανθεκτικός στην οικονομική κρίση.

Αποτελεί ένα σύμπαν παλαιών (συνεταιρισμοί, ιδρύματα, ενώσεις που λειτουργούν με αμοιβαιότητα) και νέων (κοινωνικές επιχειρήσεις) οργανωτικών μορφών που συμβάλλουν στην επίτευξη κοινωνικής και οικονομικής συνοχής καθώς δημιουργούν νέες θέσεις εργασίας, διευκολύνουν τις κοινωνικές ενσωματώσεις και προάγουν μια βιώσιμη τοπικά ριζωμένη οικονομία.

Στο πλαίσιο ενός συνολικού σχεδίου στήριξης της κοινωνικής επιχειρηματικότητας, η πρωτοβουλία SBI επικεντρώνεται σε τρεις τομείς δράσης: την βελτίωση της πρόσβασης στη χρηματοδότηση, την μεγαλύτερη προβολή των κοινωνικών επιχειρήσεων και την βελτιστοποίηση του νομικού περιβάλλοντος (Συμβούλιο της ΕΕ 2015: 3-4).

2.2.4 Κριτικές προσεγγίσεις

Κατά τον Ζαϊμάκη, καθώς η κρίση του Κράτους Πρόνοιας φτάνει στο αποκορύφωμά της στα μέσα της δεκαετίας του 1990, η έννοια της κοινωνικής οικονομίας αξιοποιείται στο πλαίσιο των νέων κοινωνικών πολιτικών της Ευρωπαϊκής Ένωσης, η οποία την εντάσσει στις βιοπολιτικές του ύστερου καπιταλισμού σε μια προσπάθεια να περιορίσει τις δυσλειτουργίες της αγοράς χωρίς να διογκώσει το σπάταλο κράτος.

Ο ίδιος διατείνεται ότι πρόκειται για την οικοδόμηση του αφηγήματος ενός συντηρητικού καπιταλισμού με ανθρώπινο πρόσωπο, με βασικά του εργαλεία την πράσινη οικονομία και την κοινωνική υπευθυνότητα.

Το ευρωπαϊκό μοντέλο της κοινωνικής οικονομίας εισάγει τη λογική της καινοτομίας και της αποδοτικότητας στην κοινωνική πολιτική, απαιτώντας από τα κράτη μέλη την διαμόρφωση υποστηρικτικού νομοθετικού πλαισίου ανάπτυξης της κοινωνικής οικονομίας για την ανάπτυξη προγραμμάτων που επιδέξια θα οδηγήσουν στην εγκατάλειψη του κράτους πρόνοιας, μεταφέροντας μέρος του κόστους των κοινωνικών υπηρεσιών στην κοινωνία (Ζαϊμάκης 2014: 3-4).

Κεφάλαιο 3

Η κοινωνική οικονομία στην Ελλάδα

Τα τελευταία χρόνια η κινητοποίηση ως προς την ανάπτυξη της κοινωνικής οικονομίας στην Ελλάδα σχετίζεται έντονα με την υποστήριξη αυτών των πρωτοβουλιών από την ΕΕ και ιδιαίτερα από την χρηματοδότηση της. Η προσπάθεια να αναγνωριστεί ως διακριτός τομέας αποδεικνύεται και από την έντονη κινητικότητα σε θεσμικό επίπεδο από το 2011 και μετά (Ντούλια 2015: 73).

3.1 Ιστορικό Θεσμικού πλαισίου

Η πρώτη προσπάθεια θεσμοθέτησης της κοινωνικής οικονομίας στην Ελλάδα αφορούσε τους συνεταιρισμούς (νόμος 602/1915) και βρήκε εφαρμογή στον αγροτικό τομέα. Οι συνεταιρισμοί είναι ιστορικός φορέας της κοινωνικής οικονομίας με ρίζες στις λεγόμενες συντροφικές και αδελφότητες στα τέλη του 18^{ου} και στις αρχές του 19^{ου} αιώνα.

Στην Ελλάδα εμβληματικό παράδειγμα αποτελεί η Κοινή Συντροφιά των Αμπελακίων αλλά και άλλων χωριών της κοιλάδας των Τεμπών που συνιστούσε ουσιαστικά μια αυτοδιαχειριζόμενη παραγωγική – επιχειρηματική μονάδα που φρόντιζε και για την κάλυψη όλων των κοινωνικών αναγκών (ΠΕΔΑ 2017: 19).

Ακολουθεί ο νόμος 1667/1986 για τους αστικούς συνεταιρισμούς που συνδυάζεται με το νόμο 2076/92 για τις συνεταιριστικές τράπεζες, το Π.Δ. 93/87 για τους οικοδομικούς συνεταιρισμούς, ο νόμος 2716/1999 για τους Κοινωνικούς Συνεταιρισμούς Περιορισμένης Ευθύνης (Κοι.Σ.Π.Ε.), ο κανονισμός (ΕΕ) 1435/2003 για τον Ευρωπαϊκό Συνεταιρισμό (Κασσαβέτης 2013: 46) χωρίς όμως τη συγκρότηση συνολικής πολιτικής για την κοινωνική οικονομία.

Κατακερματισμένο είναι και το πεδίο των φορέων που εμπίπτουν στην ευρεία έννοια του τρίτου τομέα όπως οι εθελοντικές οργανώσεις, τα Ν.Π.Ι.Δ. μη κερδοσκοπικού χαρακτήρα και άλλα κοινωφελή ιδρύματα.

Με τη θέσπιση του νόμου 4019/2011 το 2011 για την κοινωνική οικονομία και την κοινωνική επιχειρηματικότητα, κοινωνική οικονομία και τρίτος τομέας ταυτίζονται και ως στόχοι της ορίζονται: η κάλυψη κοινωνικών αναγκών, η δημιουργία θέσεων εργασίας και η κοινωνική ένταξη ευάλωτων ομάδων, καθώς και η ενίσχυση της τοπικής ανάπτυξης και της κοινωνικής συνοχής.

Ακόμα, θεσμοθετείται μια νέα μορφή κοινωνικής επιχείρησης, η Κοιν.Σ.Επ (Κοινωνική Συνεταιριστική Επιχείρηση) η οποία κατηγοριοποιείται σε Κοιν.Σ.Επ Ένταξης, Κοινωνικής Φροντίδας και Συλλογικού Σκοπού, ενώ οι Κοι.Σ.Π.Ε. αναγνωρίζονται αυτοδίκαια ως Κοιν.Σ.Επ . (ΠΕΔΑ 2017: 20-21).

3.2 Εθνικό Στρατηγικό Σχέδιο για την ανάπτυξη του τομέα της Κοινωνικής Επιχειρηματικότητας

Το 2013 εκπονείται Εθνικό Στρατηγικό Σχέδιο για την ανάπτυξη του τομέα της Κοινωνικής Επιχειρηματικότητας ορίζοντας στρατηγικό όραμα, σκοπούς και επιμέρους δράσεις. Το όραμα αναφέρεται στη στήριξη της κοινωνικής οικονομίας και επιχειρηματικότητας προκειμένου αυτή να συνεισφέρει στη διατηρήσιμη οικονομική ανάπτυξη σε τοπικό, περιφερειακό και εθνικό επίπεδο, ενδυναμώνοντας ταυτόχρονα την κοινωνική συνοχή.

Ως σκοπός τίθεται η άμεση ενεργοποίηση του οικοσυστήματος της κοινωνικής οικονομίας και επιχειρηματικότητας μέσω της διαμόρφωσης ενός πλαισίου υποστήριξης και ανάπτυξης των Κοιν.Σ.Επ, η παροχή των απαραίτητων κεφαλαίων εκκίνησης για την στήριξη των Κοιν.Σ.Επ, η εξασφάλιση υπηρεσιών χρηματοδοτικής στήριξης σε βραχυπρόθεσμο και μεσοπρόθεσμο ορίζοντα, η άρση των νομικών και διοικητικών εμποδίων για την ανάπτυξη των Κοιν.Σ.Επ, η ενημέρωση και ευαισθητοποίηση των τοπικών κοινωνιών για τα οφέλη από την κοινωνική επιχειρηματικότητα και η ανάπτυξη δράσεων διακρατικότητας για την αξιοποίηση της εμπειρίας άλλων κρατών (Υπ. Εργασίας 2013: 4-6).

Το σχέδιο προβλέπει την υποστήριξη του τομέα μέσω δράσεων όπως τη δημιουργία κεντρικού και περιφερειακού μηχανισμού υποστήριξης των Κοιν.Σ.Επ, εθνικού παρατηρητηρίου κοινωνικής οικονομίας, συντονιστικού φορέα πολιτικών ανάπτυξης της κοινωνικής οικονομίας, οικονομική υποστήριξη για την έναρξη δραστηριότητας των Κοιν.Σ.Επ και τέλος χρηματοδοτικά εργαλεία για την ενίσχυση των Κοιν.Σ.Επ (όπως π.χ. οι μικροπιστώσεις) (ΠΕΔΑ 2017: 21-22).

3.3 Υφιστάμενο θεσμικό πλαίσιο - νόμος 4430/2016

Το 2016 με το νόμο 4430/2016 (ΦΕΚ/205Α/31-10-2016) επιχειρείται μια δεύτερη νομοθετική προσπάθεια στην Ελλάδα. Θεσπίζεται το πλαίσιο της κοινωνικής και αλληλέγγυας οικονομίας (στο εξής ΚΑΛΟ) ως μορφή εναλλακτικής οργάνωσης των οικονομικών δραστηριοτήτων. Σκοπός είναι η διάχυση της ΚΑΛΟ σε όλους τους δυνατούς τομείς οικονομικής δραστηριότητας καθώς και η στήριξη και ενίσχυση των παραγωγικών εγχειρημάτων αυτοδιαχείρισης και συλλογικής κοινωνικής επιχειρηματικότητας.

Ο νέος νόμος στοχεύει, στη βάση και των νέων προκλήσεων που θέτει η συνεχιζόμενη οικονομική κρίση στην Ελλάδα, στην εννοιολογική αποσαφήνιση της κοινωνικής οικονομίας, στη διεύρυνση του πεδίου εφαρμογής της ΚΑΛΟ πέραν του προνοιακού και ενταξιακού χαρακτήρα που έδινε ο νόμος του 2011, στην εισαγωγή νέων νομικών μορφών, και στη δημιουργία κινήτρων για τη δικτύωση των συνεργατικών εγχειρημάτων (ΠΕΔΑ 2017: 22).

Συνοπτικά, το νέο θεσμικό πλαίσιο έχει ως ακολούθως :

3.3.1 Εννοιολογική προσέγγιση της Κοινωνικής και Αλληλέγγυας Οικονομίας (ΚΑΛΟ)

Ως «Κοινωνική και Αλληλέγγυα Οικονομία» ορίζεται το σύνολο των οικονομικών δραστηριοτήτων που στηρίζονται σε μία εναλλακτική μορφή οργάνωσης των σχέσεων παραγωγής, διανομής, κατανάλωσης και επανεπένδυσης, βασισμένη στις αρχές της δημοκρατίας, της ισότητας, της αλληλεγγύης, της συνεργασίας, καθώς και του σεβασμού στον άνθρωπο και το περιβάλλον (άρθρο 2 παρ.1 ν.4430/2016).

Ο νέος ορισμός διαφοροποιείται από το νόμο του 2011 ως προς την προσθήκη της αλληλέγγυας οικονομίας αλλά και ως προς την προσέγγιση της ΚΑΛΟ ως εναλλακτικής

μορφής οργάνωση και όχι απλά ως συλλογικής δραστηριότητας για την εξυπηρέτηση γενικότερων κοινωνικών συμφερόντων (ΠΕΔΑ 2017: 23).

3.3.2 φορείς της ΚΑΛΟ

1.«Φορείς Κοινωνικής και Αλληλέγγυας Οικονομίας» είναι:

Πίνακας 4. Φορείς της ΚΑΛΟ

α) Οι Κοινωνικές Συνεταιριστικές Επιχειρήσεις (Κοιν.Σ.Επ)
β) Οι Κοινωνικοί Συνεταιρισμοί Περιορισμένης Ευθύνης (Κοι.Σ.Π.Ε.) που διέπονται από το άρθρο 12 του Ν. 2716/1999 (Α' 96), συμπληρωματικά από τις διατάξεις του Ν. 1667/1986 (Α'196), του άρθρου 12 του Ν. 3842/ 2010 (Α' 58) και του παρόντος νόμου
γ) οι Συνεταιρισμοί Εργαζομένων
δ) οποιοδήποτε άλλο μη μονοπρόσωπο νομικό πρόσωπο, εφόσον έχει αποκτήσει νομική προσωπικότητα, όπως ιδίως αγροτικοί συνεταιρισμοί του Ν. 4384/2016 (Α' 78), αστικοί συνεταιρισμοί του Ν. 1667/1986 , Αστικές Εταιρίες των άρθρων 741 επ. του Α.Κ., εφόσον σωρευτικά συντρέχουν (άρθρο 3 ν.4430/2016) συγκεκριμένες προϋποθέσεις ¹⁰ .

Ο νέος νόμος διαφοροποιείται από τον νόμο του 2011 ως προς τους φορείς εισάγοντας τη νέα νομική μορφή του Συνεταιρισμού Εργαζομένων.

3.3.3 Μέτρα υποστήριξης της ΚΑΛΟ

Το άρθρο 4 του νόμου του 2016 θεσπίζει σειρά υποστηρικτικών μέτρων για τους φορείς της ΚΑΛΟ όπως :

- α) Πρόσβαση στη χρηματοδότηση από το Ταμείο Κοινωνικής Οικονομίας, το Εθνικό Ταμείο Επιχειρηματικότητας και Ανάπτυξης
- β) Ένταξη σε προγράμματα στήριξης της επιχειρηματικότητας και σε προγράμματα του Οργανισμού Απασχόλησης Εργατικού Δυναμικού (Ο.Α.Ε.Δ.) για τη στήριξη της εργασίας
- γ) Δυνατότητα παραχώρησης από τους ΟΤΑ α' και β' βαθμού, τα Ν.Π.Δ.Δ. και τα Ν.Π.Ι.Δ.-φορείς της Γενικής Κυβέρνησης τη χρήση κινητής και ακίνητης περιουσίας τους σε Φορείς Κοινωνικής και Αλληλέγγυας Οικονομίας για την ενίσχυση δραστηριοτήτων συλλογικής και κοινωνικής ωφέλειας

δ) Σύναψη προγραμματικών συμβάσεων για τη μελέτη και εκτέλεση έργων και προγραμμάτων κοινωνικής ωφέλειας που αναφέρονται στους καταστατικούς σκοπούς τους με αντισυμβαλλόμενους το Δημόσιο ή φορείς του ευρύτερου δημόσιου τομέα και τους Ο.Τ.Α. α' και β' βαθμού

ε) Δυνατότητα χρηματοδότησης στο πλαίσιο εκτέλεσης προγραμματικών συμβάσεων από το Πρόγραμμα Δημοσίων Επενδύσεων μέσω προγραμμάτων συγχρηματοδοτούμενων από την Ευρωπαϊκή Ένωση ή προγραμμάτων που χρηματοδοτούνται αμιγώς από εθνικούς πόρους, τον Τακτικό Προϋπολογισμό ή άλλα εθνικά ή περιφερειακά προγράμματα, καθώς και από τους προϋπολογισμούς των συμβαλλόμενων φορέων και από φορείς του δημοσίου που δεν μετέχουν στη σύμβαση

στ) Δυνατότητα σύμπραξης μεταξύ των φορέων ΚΑΛΟ για οικονομικούς σκοπούς, όπως η ανταλλαγή προϊόντων ή υπηρεσιών, η σύσταση κοινοπραξιών, δευτέρου ή ανωτέρου βαθμού συνεταιρισμών, ευρωπαϊκών συνεταιρισμών ή ευρωπαϊκών ομίλων και δικτύων οικονομικής συνεργασίας με διακριτή νομική προσωπικότητα

ζ) Μη υποχρέωση ασφαλιστικών υποχρεώσεων προς τα μη μέλη που λειτουργούν ως εθελοντές, εφόσον πληρούνται συγκεκριμένες προϋποθέσεις

η) Δυνατότητα σύστασης Ένωσης Φορέων Κοινωνικής και Αλληλέγγυας Οικονομίας από δέκα (10) τουλάχιστον φορείς ΚΑΛΟ

θ) Σύσταση Ταμείου Κοινωνικής Οικονομίας για τη χρηματοδότηση προγραμμάτων και δράσεων για την ενίσχυση των Φορέων Κοινωνικής και Αλληλέγγυας Οικονομίας.

Υποστηρικτικά λειτουργούν επιπρόσθετα και οι ακόλουθες ρυθμίσεις:

α) Η συμμετοχή ενός φυσικού προσώπου μόνο με την ιδιότητα του μέλους σε Κοιν.Σ.Επ. δεν του προσδίδει εμπορική ιδιότητα και δεν δημιουργεί ατομικές ασφαλιστικές ή φορολογικές υποχρεώσεις (άρθρο 14 παρ.7 του ν.4430/2016), και

β) Εργαζόμενοι στους Συνεταιρισμούς Εργαζομένων και στις Κοιν.Σ.Επ., οι οποίοι ανήκουν στις Ευάλωτες Ομάδες Πληθυσμού και λαμβάνουν επίδομα πρόνοιας ή επιδόματα επανένταξης ή οποιασδήποτε μορφής νοσήλιο ή παροχή ή σύνταξη ως έμμεσα ασφαλισμένοι, συνεχίζουν να εισπράττουν τις παροχές αυτές ταυτόχρονα με

την αμοιβή τους από την Κοιν.Σ.Επ. ή το Συνεταιρισμό Εργαζομένων (άρθρο 34 παρ.2 του ν.4430/2016)
(ΠΕΔΑ 2017: 24–25).

3.3.4 Σύστημα δημόσιας διακυβέρνησης της ΚΑΛΟ

Με το νόμο 4430/2016, δημιουργείται ένα σύστημα δημόσιας διακυβέρνησης της ΚΑΛΟ στη χώρα μας που περιλαμβάνει την Εθνική Επιτροπή για την ΚΑΛΟ (άρθρο 12 του ν.4430/2016), την Συντονιστική Επιτροπή για την ΚΑΛΟ (άρθρο 13 του ν.4430/2016) και την Ειδική Γραμματεία ΚΑΛΟ στο Υπ. Εργασίας, Κοινωνικής Ασφάλισης και Κοινωνικής Αλληλεγγύης (άρθρα 36-41 του ν.4430/2016).

Η Εθνική Επιτροπή για την ΚΑΛΟ έχει ως αρμοδιότητα την προώθηση του κοινωνικού διαλόγου για τη διαμόρφωση πολιτικών ανάπτυξης των δραστηριοτήτων Κοινωνικής και Αλληλέγγυας Οικονομίας και τη γνωμοδότηση για την αναθεώρηση, την εξειδίκευση και την εφαρμογή της Εθνικού Σχεδίου Δράσης για την Κοινωνική Οικονομία.

Η Συντονιστική Επιτροπή για την ΚΑΛΟ έχει τις ακόλουθες αρμοδιότητες: α) Τη γνωμοδότηση για θέματα που αφορούν στην Εθνική Στρατηγική για την Κοινωνική και Αλληλέγγυα Οικονομία, η οποία εκπονείται και εφαρμόζεται από το Υπουργείο Εργασίας, Κοινωνικής Ασφάλισης και Κοινωνικής Αλληλεγγύης. β) Την αξιολόγηση, παρακολούθηση της εφαρμογής και επικαιροποίηση της Εθνικής Στρατηγικής για την Κοινωνική και Αλληλέγγυα Οικονομία. γ) Την εισήγηση προς τον Υπουργό Εργασίας, Κοινωνικής Ασφάλισης και Κοινωνικής Αλληλεγγύης και τους συναρμόδιους Υπουργούς, για την εκπόνηση μελετών και προγραμμάτων σχετικά με την προώθηση της εφαρμογής της Εθνικής Στρατηγικής για την Κοινωνική και Αλληλέγγυα Οικονομία.

Η Ειδική Γραμματεία για την ΚΑΛΟ έχει ως κύριο έργο τη χάραξη, εκτέλεση και εφαρμογή της κυβερνητικής πολιτικής για την ΚΑΛΟ με αποτελεσματικότερο τρόπο. Ειδικότερα: α) Καταρτίζει την Εθνική Στρατηγική για την Κοινωνική και Αλληλέγγυα Οικονομία, β) Παρακολουθεί και συντονίζει τις σχετικές δράσεις για την εφαρμογή και τη διασφάλιση της συνεκτικότητας της Εθνικής Στρατηγικής, γ) Μελετά και παράγει πολιτικές και επιβλέπει την εφαρμογή τους, προς όφελος του πολίτη, δ) Αναπτύσσει συνεργασία στους θεματικούς τομείς με αρμόδια Υπουργεία. Εξειδικεύει την Εθνική

Στρατηγική ανά τομέα, σε συνεργασία με τα αρμόδια Υπουργεία και φορείς και ε) Παρακολουθεί τις διεθνείς εξελίξεις.

Ακόμα, συνιστάται Ταμείο Κοινωνικής Οικονομίας¹⁰ (άρθρο 10) ως ΝΠΙΔ υπό την εποπτεία του Υπουργείου Εργασίας, Κοινωνικής Ασφάλισης και Κοινωνικής Αλληλεγγύης, υπό την εποπτεία του οποίου λειτουργεί ήδη το Γενικό Μητρώο Φορέων Κοινωνικής και Αλληλέγγυας Οικονομίας (άρθρο 4) βάσει του προηγούμενου νόμου.

3.4 Ο τρίτος τομέας και η κοινωνία των πολιτών στην Ελλάδα

Παρά τις διαπιστώσεις ότι η κοινωνική οικονομία και ο τρίτος τομέας ταυτίζονται (βλ. 3.1), άλλες προσεγγίσεις της έννοιας του τρίτου τομέα καταγράφουν μια ποικιλία συλλογικοτήτων.

3.4.1 Το τοπίο των συλλογικών οργανώσεων του τρίτου τομέα

Πέρα από τον τομέα της κοινωνικής οικονομίας που πλέον έχει θεσμοθετηθεί και στην Ελλάδα ως ΚΑΛΟ, ο οποίος στην ουσία εντάσσεται στο πλαίσιο της αναδιατύπωσης μιας «ιδεατής» κοινωνικής οικονομίας όπως προσδιορίστηκε από τον J. Defourny και το δίκτυο EMES (βλ. 1.2 και 2.1) και τείνει να ταυτιστεί με τις κοινωνικές επιχειρήσεις (Κοιν.Σ.Επ.), στην Ελλάδα ο τρίτος τομέας έχει πάρει διάφορες μορφές.

Σύμφωνα με πρόσφατη έρευνα για τους φορείς που συγκαταλέγονται στον τρίτο τομέα ή αλλιώς, στην λεγόμενη κοινωνία των πολιτών, Ο χώρος αποτελείται από

...φορείς όπως ΜΚΟ, εθελοντικά δίκτυα, μη κερδοσκοπικές οργανώσεις και σωματεία, φορείς αλληλεγγύης, συλλόγους που ασχολούνται με διάφορα τοπικά θέματα, θρησκευτικές οργανώσεις, πολιτισμικούς φορείς, φιλανθρωπικά ιδρύματα, φορείς διεθνούς βοήθειας, κ.λπ.. Επίσης, πέρα από αυτές τις οργανωσιακές μορφές υπάρχουν και μορφές που σχετίζονται περισσότερο με αυτόνομες συλλογικές δράσεις πολιτών, με τα κοινωνικά

¹⁰ Στη Βρετανία λειτουργεί Ειδικό Ταμείο χρηματοδότησης και συνεργασιών μεταξύ των εθελοντικών οργανώσεων ώστε να αντιμετωπιστεί η οικονομική κρίση της οποίας κύρια θύματα αποτελούν οι πιο μικρές οργανώσεις. Στην Ελλάδα οι οργανώσεις στράφηκαν στα ευρωπαϊκά προγράμματα ως εναλλακτική πηγή χρηματοδότησης, γεγονός που αύξησε και τον μεταξύ τους ανταγωνισμό (Σημίτη 2014: 6-7).

κινήματα και τις κινήσεις πολιτών σε επίπεδο γειτονιάς και πόλης.
(Αφουξενίδης 2015)

Συνολικά, κατεγράφησαν σχεδόν 6.500 φορείς και οργανώσεις στις οποίες συμπεριλαμβάνονται περίπου 260 ΜΚΟ. Σε αυτούς συμπεριλαμβάνονται και αρκετοί που εμφανίστηκαν λόγω της παρατεταμένης οικονομικής και κοινωνικής κρίσης. Στην έρευνα αυτή, δεν συμπεριλαμβάνονται συλλογικές μορφές δραστηριοποίησης που έχουν ως στόχο το κέρδος, όπως είναι οι συνεταιρισμοί και οι κοινωνικές επιχειρήσεις. Σύμφωνα με την ερμηνεία που δίνει ο Α. Αφουξενίδης στον όρο κοινωνία των πολιτών, εκείνο που την νοηματοδοτεί είναι ο μη κερδοσκοπικός χαρακτήρας των φορέων ή των συλλογικοτήτων που την απαρτίζουν (Αφουξενίδης 2015).

Οι φορείς αυτοί μπορούν να χωριστούν σε δύο κυρίως κατηγορίες. Σε αυτούς που λειτουργούν κάτω από ένα συγκεκριμένο πλαίσιο χρηματοδότησης και έχουν για αυτό το λόγο μια νομικά κατοχυρωμένη υπόσταση (μη κερδοσκοπικές οργανώσεις, φιλανθρωπικά ιδρύματα κλπ), και σε αυτούς που σχετίζονται με δράσεις πολιτών και που ως επί το πλείστον, οι δράσεις τους δεν είναι χρηματοδοτούμενες. Παραδείγματος χάριν τοπικά δίκτυα αλληλεγγύης, εθελοντικές δράσεις σε επίπεδο γειτονιάς, ομάδες πολιτών με δράσεις κινηματικού χαρακτήρα. Η νομική τους σύσταση διαφέρει αναλόγως ή είναι άτυπη και οι δράσεις τους έχουν τοπικό χαρακτήρα. Συχνά δε, συσχετίζονται με τον πολιτικό ακτιβισμό.

Η προηγούμενη κατηγοριοποίηση δεν ξεκαθαρίζει παρόλα αυτά το τοπίο γιατί μπορεί όσοι φορείς συγκαταλέγονται στην κοινωνία των πολιτών να ενσωματώνουν δημοκρατικές πρακτικές, όμως υπάρχει μεγάλη ποικιλία ως προς τον τρόπο επιδίωξης των σκοπών τους, τις οικονομικές διασυνδέσεις τους με το κράτος και την πρόσδεσή τους σε πολιτικούς φορείς ή σε ιδιωτικά συμφέροντα (Αφουξενίδης 2015). Παρόλα αυτά η έρευνα μας επιτρέπει να έχουμε μια εικόνα των τομέων στους οποίους δραστηριοποιούνται.

Σύμφωνα με την ομαδοποίηση της έρευνας που παρουσιάζει ο Α. Αφουξενίδης, η κοινωνία των πολιτών ή ο τρίτος τομέας στην Ελλάδα συγκροτείται γύρω από δύο μεγάλες κατηγορίες: τους ανθρωπιστικούς και τους πολιτιστικούς φορείς.

Πίνακας 5. Ομαδοποίηση ευρύτερης κοινωνίας πολιτών

ΚΑΤΗΓΟΡΙΕΣ	ΣΥΝΟΛΟ ΦΟΡΕΩΝ	ΠΟΣΟΣΤΟ
ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΟΙ ΦΟΡΕΙΣ	2951	47%
ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟΙ ΦΟΡΕΙΣ	2403	39%
ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΙΚΟΙ ΦΟΡΕΙΣ	418	7%
ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΟΙ ΦΟΡΕΙΣ	387	6%
ΦΙΛΑΝΘΡΩΠΙΚΑ ΙΔΡΥΜΑΤΑ	58	1%
ΣΥΝΟΛΟ	6217	100%

Πηγή: Αφουξενίδης 2015(ίδια μορφοποίηση)

Τέλος, από την γεωγραφική κατανομή των φορέων προκύπτει το γενικό συμπέρασμα ότι αποτελούν κυρίως αστικό φαινόμενο.

Πίνακας 6. Γεωγραφική κατανομή φορέων ευρύτερης κοινωνίας πολιτών

ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΟ ΔΙΑΜΕΡΙΣΜΑ	ΠΛΗΘΟΣ ΟΡΓΑΝΩΣΕΩΝ	ΠΟΣΟΣΤΟ
ΣΤΕΡΕΑ ΕΛΛΑΔΑ	2670 (2364)	43%
ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ	1522 (615)	25%
ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΣ	444	7%
ΝΗΣΙΑ ΑΙΓΑΙΟΥ	353	6%
ΚΡΗΤΗ	337	5%
ΘΕΣΣΑΛΙΑ	312	5%
ΘΡΑΚΗ	231	4%
ΗΠΕΙΡΟΣ	190	3%
ΝΗΣΙΑ ΙΟΝΙΟΥ	109	2%
ΣΥΝΟΛΟ	6168	100%

Πηγή: Αφουξενίδης 2015 (ίδια μορφοποίηση)

Οι διαπιστώσεις αυτές είναι πολύ σημαντικές γιατί μπορούν να μας οδηγήσουν σε μια υπόθεση προς διερεύνηση που αφορά την πιθανότητα στο μέλλον, να δραστηριοποιηθούν περισσότεροι φορείς της κοινωνικής οικονομίας με την στενότερη έννοια της ΚΑΛΟ σε τομείς του πολιτισμού, συνδυάζοντας κερδοσκοπικούς και κοινωνικούς στόχους, ορμώμενοι και από την πίεση που ασκεί η παρατεταμένη οικονομική κρίση της ελληνικής οικονομίας.

Κλείνοντας την υποενότητα αυτή και εκτιμώντας ότι οι δύο κατηγοριοποιήσεις του Α. Αφουξενίδη στις οποίες προαναφέρθηκα αφήνουν κάποια κενά ως προς το ζήτημα του χαρακτηριστικού γνωρίσματος της συμμετοχικότητας (ένα μέλος μία ψήφος) του ανήκειν στον τρίτο τομέα, θα ήθελα να προσθέσω κάποιες παρατηρήσεις του Κ. Γεώργια σχετικά με την κοινωνική οικονομία οι οποίες φαίνεται να βρίσκονται στον αντίποδα της προσέγγισης του Α. Αφουξενίδη.

Σύμφωνα με τον Γεώργια (2013 :22-23), η συζήτηση που αναπτύσσεται την τελευταία δεκαετία σχετικά με την οριοθέτηση του τρίτου τομέα, πυροδοτήθηκε και από μία προσπάθεια να υπερκεραστούν άλλες προ-υπάρχουσες έννοιες από την έννοια των *κοινωνικών επιχειρήσεων*. Διαφωνώντας με τον J. Defourny, υποστηρίζει ότι η ασάφεια του όρου «κοινωνική οικονομία» είναι αυτή που του προσδίδει τη δυναμική που χρειάζεται ώστε να περιλαμβάνει και νέα φαινόμενα όπως αυτό των κοινωνικών επιχειρήσεων καθώς ο όρος προσδιορίζεται επαρκώς από την κανονιστική του προσέγγιση, δηλαδή την παράθεση των αρχών που διέπουν τις οργανώσεις του. Θεωρεί ότι οι κοινωνικές επιχειρήσεις αποτελούν γι' αυτό το λόγο αναπόσπαστο μέρος της κοινωνικής οικονομίας, διαφέροντας σε επιμέρους ζητήματα από συλλόγους ή συνεταιρισμούς όπως η ανάληψη οικονομικού κινδύνου και η μεγαλύτερη έμφαση στο γενικό συμφέρον από ότι το συμφέρον της ομάδας. Αναφέρει επίσης ότι οι ίδιες οι κοινωνικές επιχειρήσεις δεν φαίνεται να επιμένουν στην διάσταση της επιχειρηματικότητας, κάτι που το στηρίζει στις μελέτες οι οποίες δείχνουν ότι σε μεγάλο βαθμό είναι εξαρτημένες από κρατικές επιδοτήσεις για την επιβίωσή τους.

Κεφάλαιο 4

Η οικονομία του πολιτισμού

Όπως και η κοινωνική οικονομία, η οικονομία του πολιτισμού κυριαρχεί στις συζητήσεις για τη χάραξη αναπτυξιακής στρατηγικής τόσο στις μεταβιομηχανικές όσο και στις αναδυόμενες οικονομίες.

4.1 Οι πολιτιστικές και δημιουργικές βιομηχανίες στην Ε.Ε.

Σύμφωνα με μελετητές, η οικονομία του πολιτισμού αποδεικνύεται τομέας ιδιαίτερα ανθεκτικός στην υφεσιακή συγκυρία, έχοντας στρέψει πάνω του και την προσοχή της Ευρωπαϊκής Επιτροπής για τον κομβικό του ρόλο στην ανάπτυξη και την ανταγωνιστικότητα των επιχειρήσεων. Η γνωμοδότηση της Ευρωπαϊκής Οικονομικής και Κοινωνικής Επιτροπής μάλιστα, συγκαταλέγει τις πολιτιστικές και δημιουργικές βιομηχανίες στους καταλύτες καινοτομίας στην βιομηχανία και στον τομέα των υπηρεσιών, δεδομένου ότι ενισχύουν τη διεθνή ανταγωνιστικότητα της ΕΕ προωθώντας την πολιτιστική της πολυμορφία, συμβάλλουν στην τοπική ανάπτυξη και ενισχύουν την κοινωνική συνοχή (ΚΕΑ 2006: 79, Λαζαρέτου 2014: 5-6).

Οι Δημιουργικοί κλάδοι συνεισφέρουν περίπου το 3% του ΑΕΠ της ΕΕ- 27 και απασχολούν πάνω από 7 εκατομμύρια ανθρώπους. Από το 2010 και μετά παρουσίασαν ετήσιο ρυθμό ανάπτυξης άνω του 10% και μέσο ετήσιο ρυθμό αύξησης εξαγωγικής δραστηριότητας 6,3% (IOBE 2014: 3).

4.1.1 Παράγοντες που ευνοούν την εξέλιξη των πολιτιστικών και δημιουργικών βιομηχανιών

Η ύπαρξη ενός πρόθυμου καταναλωτικού κοινού στον αναπτυσσόμενο κόσμο, ενός διαθέσιμου ανθρώπινου κεφαλαίου από τη μεριά των δημιουργών, και της αξιοποίησης των εφαρμογών των νέων τεχνολογιών στην εξασφάλιση χαμηλού κόστους παραγωγής και τιμολόγησης των πολιτιστικών προϊόντων, σε συνδυασμό με την μοναδικότητα των

προσφερόμενων εμπειριών και συγκινήσεων που χαρακτηρίζουν τα πολιτιστικά αγαθά, αποτελούν και το συγκριτικό πλεονέκτημα των πολιτιστικών και δημιουργικών βιομηχανιών σήμερα (Λαζαρέτου 2014: 6-7).

4.2 Εννοιολογική αποσαφήνιση βασικών όρων

Η διακρίσεις πολιτισμού – κουλτούρας καθώς και υψηλής και χαμηλής – μαζικής κουλτούρας διαμορφώθηκαν μέσα σε ένα συγκεκριμένο κάθε φορά ιστορικό, κοινωνικό και γεωγραφικό πλαίσιο. Και αυτό γιατί οι διαμάχες γύρω από τον ορισμό τους δεν είναι παρά κοινωνικές διαμάχες οι οποίες αντιστοιχούν σε αλλαγές στο συσχετισμό δυνάμεων μέσα σε μια κοινωνία (Cuche 2001: 13-14).

4.2.1 Πολιτισμός και κουλτούρα

Το περιεχόμενο των όρων πολιτισμός και κουλτούρα έχει λάβει πολλές ερμηνείες κατά καιρούς. Ήταν όμως η σύγκρουση δύο εθνικισμών, του Γαλλικού και του γερμανικού, που διαιώνισε το διαχωρισμό της έννοιας της κουλτούρας ως έκφραση της βαθιάς ψυχής ενός λαού, όπως διατυπώθηκε από τους Γερμανούς ρομαντικούς και του πολιτισμού ως υλική πρόοδο, οικονομική και τεχνολογική ανάπτυξη όπως πρέσβευε ο γαλλικός Διαφωτισμός (Cuche 2001: 27-28, Πασχαλίδης 1999: 33-36).

4.2.2 Υψηλή και Μαζική κουλτούρα

Στον 20^ο αιώνα μια νέα πολεμική ανοίγει σχετικά με τον ορισμό της κουλτούρας και τα έργα που εντάσσονται στα υψηλά επιτεύγματα της ανθρώπινης διανόησης ή που εξοβελίζονται στη σφαίρα του “ταπεινού” και “εφήμερου” υποπροϊόντος.

Σε αυτήν την πολεμική συντελεί -στο χώρο της πολιτιστικής έκφρασης- και η περιχαράκωση ενός επαΐοντος κοινού γύρω από τα ατομικά επιτεύγματα ενός «πεφωτισμένου» καλλιτέχνη. Η ελιτίστικη αυτή προσέγγιση αποτελεί προϊόν των θεωρητικών του Ρομαντισμού και της εναντίωσής τους στα τότε αναδυόμενα ήθη του βιομηχανικού καπιταλισμού (Inglis 2005: 16, Μπαντιμαρούδης 2011: 18-19).

Ανάμεσα στους επικριτές της ταύτισης πολιτισμού και υλικής προόδου ήταν και οι εκπρόσωποι της Σχολής της Φρανκφούρτης¹¹, Theodor Adorno και Max Horkheimer, που αντιπαράτιθεντο στα «χαμηλής αισθητικής» υποπροϊόντα της μαζικής κουλτούρας

¹¹ Φιλοσοφικό ρεύμα που ξεκίνησε από τη Γερμανία του μεσοπολέμου και πέρασε στην Αμερική μετά την άνοδο του Χίτλερ (Σαρίκας 1984:9)

ως ένα νέο χαρακτηριστικό του πολιτισμού της βιομηχανικής κοινωνίας (Πασχαλίδης 1999: 42). Η ριζοσπαστική παράδοση μετέθεσε τη διάχυση της τέχνης σε μια επαναστατική κοινωνία και θεώρησε κάθε πρωτοπορία και κάθε απομάκρυνση από τη Μορφή προς χάριν του Περιεχομένου, δόλια παρείσφρηση της πραγματικότητας στην τέχνη, που δεν μπορεί παρά να είναι μη χρηστική και αυτόνομη (Μαρκούζε 1983: 22, 35).

Με την λήξη του αποικιοκρατικού συστήματος και την εμφάνιση κινημάτων αυτοδιάθεσης των λαών «περιφερειακές» κουλτούρες αναδεικνύονται. Η μετανάστευση και η ανάπτυξη των μέσων μαζικής επικοινωνίας οδηγούν σε πολιτισμικές αλληλεπιδράσεις μέσα στην ίδια την Ευρώπη. Ταυτόχρονα, νέα ριζοσπαστικά κινήματα αναδεικνύονται διεκδικώντας ταυτότητα. Η κουλτούρα εκδημοκρατίζεται κάτω από την πίεση των διεκδικήσεων των μαζών. Έτσι συνδέεται όλο και περισσότερο με τις ιδιαίτερες καθημερινές πλευρές της ζωής μιας κοινότητας (Hartley 2003: 36, Πασχαλίδης 1999: 44). Επικρατεί η άποψη ότι η κουλτούρα δεν είναι ούτε υπερδομή¹² (παραδοσιακός μαρξισμός) ούτε διάλλειμα από την πραγματικότητα (Σχολή της Φρανκφούρτης) ούτε υψηλή τέχνη, αλλά υλικό στοιχείο της καθημερινής ζωής και ως τέτοιο ασκεί μετασχηματιστική δύναμη στη βάση (Αποστολίδου 1994: 21-26, Μαρκούζε 1983: 21-22).

4.2.3 Πολιτιστικές και δημιουργικές βιομηχανίες και πολιτιστικά προϊόντα

Ο όρος *πολιτιστική βιομηχανία* χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά το 1947 υποτιμητικά από τη Σχολή της Φρανκφούρτης για να εκφράσει τη διάβρωση των τεχνών από τη «μαζική κουλτούρα» που πρέσβευε γι' αυτούς η κινηματογραφική βιομηχανία των Η.Π.Α. (Κόνσολα 2006: 71).

Σήμερα ο όρος χρησιμοποιείται στον πληθυντικό με πολύ ευρύτερη έννοια. Περιλαμβάνει «το σύνολο των δραστηριοτήτων που συνδέονται με την παραγωγή αγαθών και υπηρεσιών του πολιτισμού, όπως και με την ολοκληρωμένη συντήρηση και προβολή της πολιτιστικής κληρονομιάς μιας χώρας» (Βερνίκος, Δασκαλοπούλου κ.ά. 2004, όπως ανακτήθηκε από Κόνσολα 2006: 71).

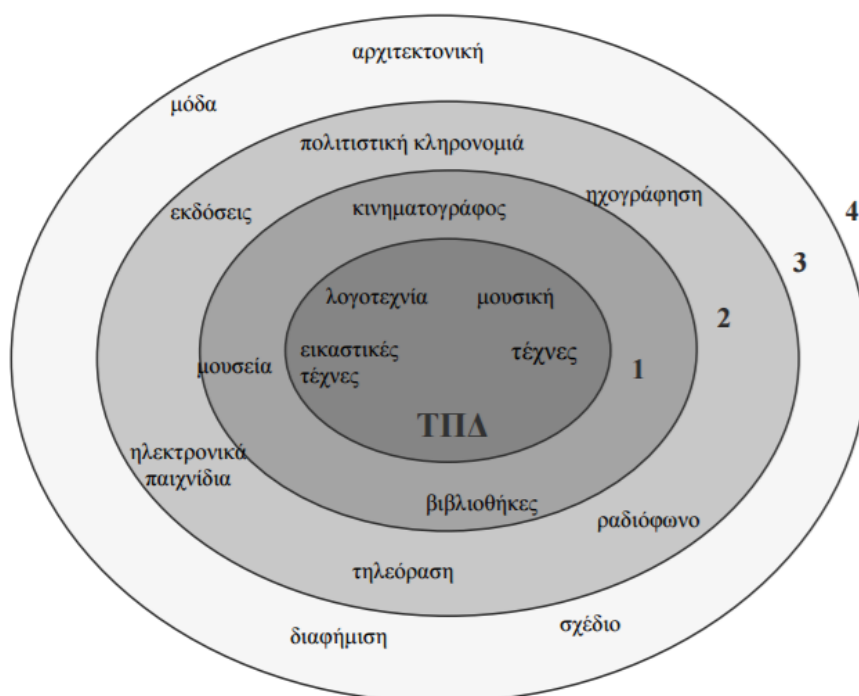
¹² Εποικοδόμημα, σε αντιδιαστολή με την οικονομική δομή

Έτσι, στις πολιτιστικές βιομηχανίες, εκτός από τη βιομηχανία εκδόσεων, την παραγωγή τηλεοπτικών, και ραδιοφωνικών εκπομπών, την παραγωγή κινηματογραφικών ταινιών, την παραγωγή λογισμικού και διαφημίσεων, συγκαταλέγονται και οι παραστατικές τέχνες (θέατρο, χορός κ.ά.), οι εικαστικές τέχνες (γλυπτική, ζωγραφική, διακόσμηση, κ.ά.), η λογοτεχνία, η αρχιτεκτονική, η χειροτεχνία, καθώς τα μουσεία και οι αίθουσες τέχνης και όλες γενικά οι δραστηριότητες που αφορούν στην παραγωγή και διακίνηση αγαθών τα οποία σχετίζονται με τη δημιουργική και καλλιτεχνική έκφραση και μεταφράζονται σε οικονομικό πόρο με τον ένα ή τον άλλο τρόπο. Με την διευρυμένη του έννοια, ο όρος συμπεριλαμβάνει και άλλους κλάδους, όπως τη βιομηχανία τουρισμού και αναψυχής, τη μόδα κ.ά. (Αυδίκος 2014: 16, Κόνσολα 2006: 71-72).

Η δυσκολία προσδιορισμού μιας βιομηχανίας ως δημιουργικής συνίσταται στη δυσκολία ενός ορισμού των πολιτιστικών προϊόντων. Η γενικότερα αποδεκτή κατηγοριοποίησή των πολιτιστικών προϊόντων είναι αυτή των αγαθών ή υπηρεσιών που ενέχουν ατομική δημιουργικότητα στην παραγωγή τους, κάποιο βαθμό πνευματικής ιδιοκτησίας, και παράγουν συμβολικό νόημα. Τα πολιτιστικά προϊόντα, εκτός από την εμπορευματική τους αξία, εμπεριέχουν και μη μετρήσιμη πολιτιστική αξία (Αυδίκος 2014: 36, Throsby 2001: 112, UNCTAD 2008: 10).

Γνωστότερη διαγραμματική απεικόνιση των πολιτιστικών και δημιουργικών βιομηχανιών αποτελεί το μοντέλο ομόκεντρων κύκλων του D. Throsby, στον πυρήνα του οποίου βρίσκονται όσες βιομηχανίες βασίζονται κατεξοχήν στη δημιουργική ιδέα όπως η λογοτεχνία, η μουσική, οι παραστατικές και οπτικές τέχνες κ.ά. Έπονται κατόπιν οι βιομηχανίες, το τελικό πολιτιστικό προϊόν των οποίων είτε ακολουθεί φθίνουσα πορεία ως προς το βαθμό συσχέτισης με τα χαρακτηριστικά του αρχικού κύκλου, είτε δρουν εκτός καλλιτεχνικής σφαίρας αλλά διεκδικούν ένα βαθμό πολιτιστικού περιεχομένου (π.χ. διαφήμιση, μόδα). Τα όρια μεταξύ των κύκλων είναι ρευστά (Throsby 2001: 112-113, UNDP 2013: 23).

Γράφημα 3. Τομέας πολιτισμού και δημιουργίας: το υπόδειγμα των ομόκεντρων κύκλων.

Πηγές: Throsby 2001, ΚΕΑ 2006 όπως ανακτήθηκε από Λαζαρέτου 2014

4.3 Η δημιουργική οικονομία

Ο συγκερασμός της έννοιας του πολιτισμού με την έννοια της οικονομίας της αγοράς ανέδειξε ένα νέο πεδίο ενδιαφέροντος για την οικονομική επιστήμη, τα «οικονομικά του πολιτισμού» και τη «δημιουργική οικονομία». Τα πρώτα ασχολούνται με την οικονομική και επιχειρηματική οργάνωση του τομέα του πολιτισμού και τη συμπεριφορά των παραγωγών- δημιουργών, καταναλωτών και κυβερνητικών φορέων σε θέματα πολιτισμού. Ο δεύτερος όρος περιγράφει τη σύνδεση της ικανότητας για δημιουργία με τα οικονομικά της παραγωγής πλούτου συμπεριλαμβάνοντας εκδηλώσεις δημιουργικότητας σε τομείς που δύσκολα αναγνωρίζονται ως πολιτιστικοί (Λαζαρέτου 2014: 14, UNDP 2013: 20).

4.3.1 Η υβριδική φύση της δημιουργικής οικονομίας

Αν και η χρήση εργαλείων ανάλυσης της γενικής οικονομίας είναι θεμιτή και στην περίπτωση των πολιτιστικών και δημιουργικών βιομηχανιών, ειδοποιός τους διαφορά είναι η σύνδεσή τους πρωτίστως με την κοινωνική πολιτική και δευτερευόντως με την ελεύθερη αγορά, καθώς και η αλληλεξάρτησή τους με δημόσιους και μη

κερδοσκοπικούς οργανισμούς από τους οποίους συχνά επιδοτούνται. Δεν είναι τυχαίο, όπως παρατηρεί ο Ph. Schlesinger ότι η επίσημη ατζέντα πολιτιστικής πολιτικής του Ηνωμένου Βασιλείου έχει διευρυνθεί εντάσσοντας στους στόχους της την κοινωνική ένταξη, τη δημιουργία ευκαιριών απασχόλησης για τους άνεργους και τις εθνοτικές μειονότητες προσπαθώντας να αντιμετωπίσει αυτά τα σύγχρονα προβλήματα (Schlesinger 2017: 85, Throsby 2001: 115-117)

4.3.2 Απασχόληση στον τομέα της δημιουργικής οικονομίας

Ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της δημιουργικής οικονομίας είναι ο σχηματισμός περιστασιακών ομάδων εργασίας στη βάση της εκπόνησης project. Ως συνέπεια, στους δημιουργικά εργαζόμενους επικρατεί εργασιακό καθεστώς αβεβαιότητας, χωρίς σταθερό εισόδημα και ασφαλιστικές καλύψεις και μια δεύτερη απασχόληση -όχι απαραίτητα δημιουργική- καθίσταται αναγκαία για την επιβίωση. Κυριαρχεί επίσης το παράδοξο της υπερπροσφοράς εργατικού δυναμικού και της μεγάλης ψαλίδας στις απολαβές των δημιουργικά εργαζόμενων (Throsby 2001: 120-122, UNDP 2010: 75).

4.4 Κοινά σημεία ανάμεσα στην κοινωνική και τη δημιουργική οικονομία

Η μέχρι στιγμής βιβλιογραφική ανασκόπηση, μας αποκαλύπτει δύο τουλάχιστον κοινά σημεία ανάμεσα στην κοινωνική οικονομία και την δημιουργική οικονομία. Ότι σύμφωνα και με διεθνείς εκτιμήσεις, αποτελούν δύο τομείς οικονομικής δραστηριοποίησης που αποδείχθηκαν ανθεκτικοί στην υφεσιακή συγκυρία και ότι συνδέονται πρωτίστως με την κοινωνική πολιτική, δηλαδή η στήριξη και η χρηματοδότησή τους άπτεται και άλλων σκοπιμοτήτων πέραν του οικονομικού οφέλους.

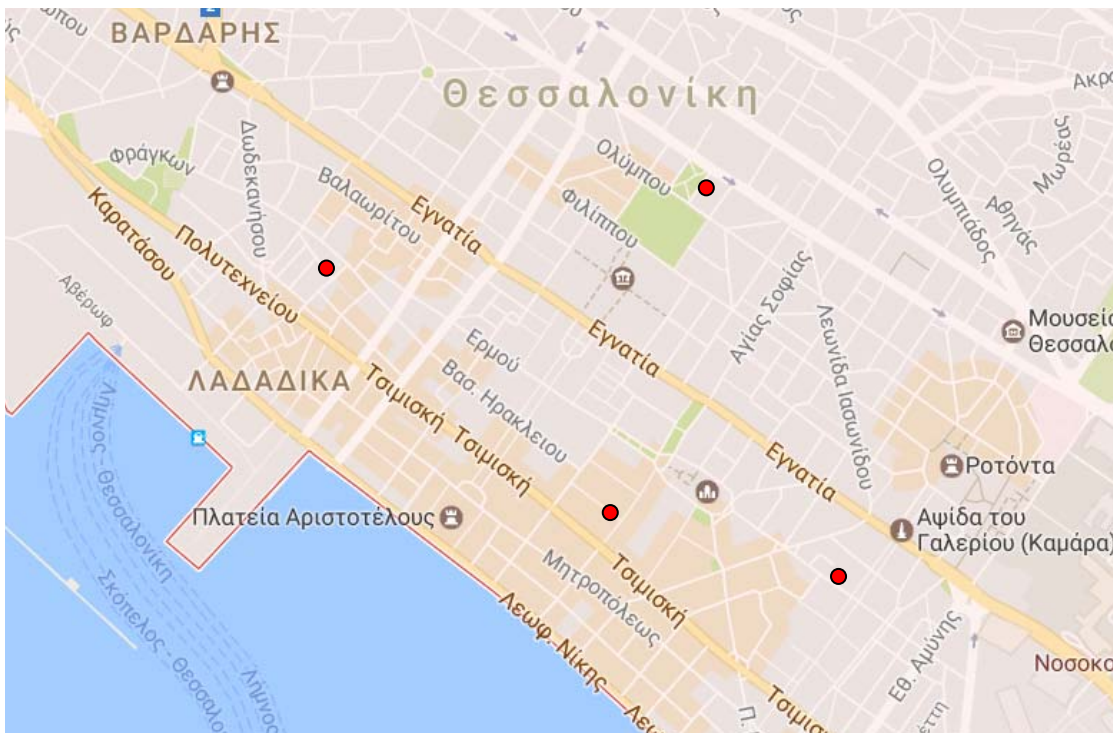
Πέρα από τις εκτιμήσεις της ΕΕ και όσον αφορά στην δημιουργική οικονομία, η παγκοσμιοποίηση αυτών των αντιλήψεων εκφράζεται και από υπερεθνικούς οργανισμούς όπως η UNESCO μέσα από τις τρεις αναφορές που εξέδωσε για την δημιουργική οικονομία ως ένα νέο αναπτυξιακό παράδειγμα εστιάζοντας στις οικονομικές και κοινωνικές χρήσεις της κουλτούρας με μια ωφελιμιστική οπτική (Schlesinger 2017: 81).

Κεφάλαιο 5

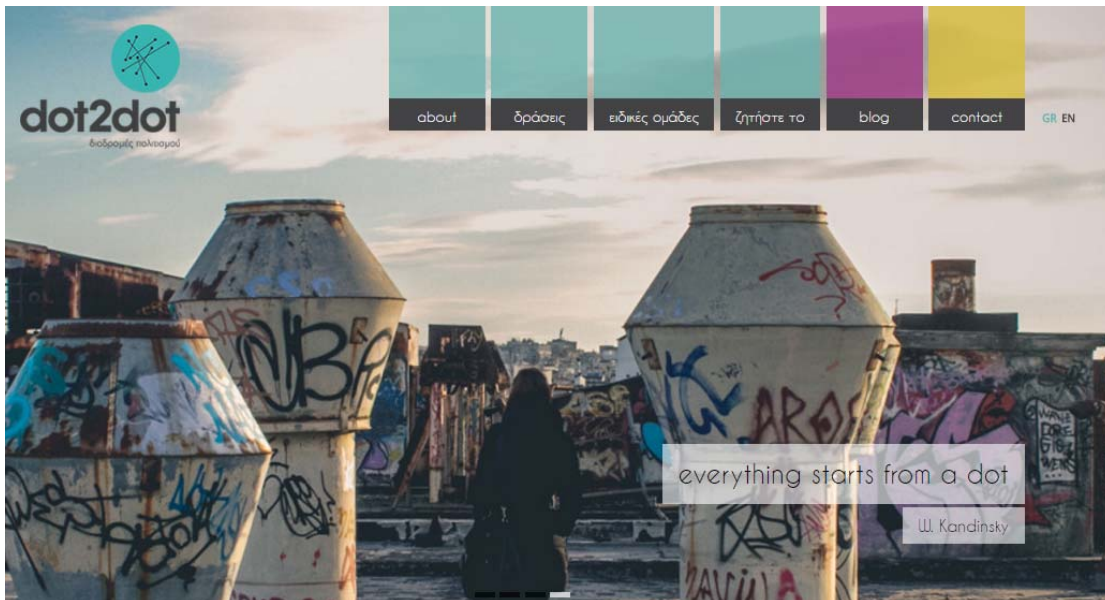
Μελέτες περίπτωσης

Οι τέσσερις περιπτώσεις μελέτης όπως φαίνονται στον αστικό χάρτη της Θεσσαλονίκης ξεκινώντας (από τα αριστερά και σε μια ευθεία με την παραλιακή) από την ArtNoise, την dot2dot και τις Ακυβέρνητες Πολιτείες. Επάνω δεξιά βρίσκεται το Ποέτα.

Χάρτης 1 . Οι τέσσερις περιπτώσεις μελέτης

Πηγή: Google map (ίδια επεξεργασία).

5.1 dot2dot

Η επιχείρηση στεγάζεται στο ισόγειο της οδού Γεωργίου Σταύρου 6 σε κεντρικό πεζόδρομο της Θεσσαλονίκης.

Η dot2dot εξειδικεύεται σε θεματικές διαδρομές και εναλλακτικές ξεναγήσεις στη Θεσσαλονίκη και σε κοντινούς αρχαιολογικούς χώρους (Δίον, Πέλλα, Βεργίνα, Φιλίππους). Σχεδιάζει και πραγματοποιεί εκπαιδευτικά προγράμματα για εκπαιδευτικούς και κοινωνικούς φορείς και εργαστήρια παιδιών και ενηλίκων, καθώς και εικαστικές δράσεις.

Επιπλέον, οργανώνει εκπαιδευτικά προγράμματα και εκπαιδευτικές ξεναγήσεις για άτομα με Αναπηρίες ή/και Ειδικές Εκπαιδευτικές Ανάγκες σχεδιασμένα και προσαρμοσμένα στις ανάγκες, τις απαιτήσεις και τις επιθυμίες της εκάστοτε ειδικής ομάδας κοινού.

Εικόνα 1. Η έδρα της dot2dot

Πηγή: www.dot2dot.gr

Στην έδρα της επιχείρησης, που αποτελείται από την είσοδο, μία κύρια αίθουσα, γραφείο και βοηθητικούς χώρους, πραγματοποιούνται οι συναντήσεις της ομάδας, που αποτελείται από 4 ενεργά μέλη. Ο χώρος είναι διαμορφωμένος κατάλληλα ώστε να μπορούν να υλοποιηθούν εκπαιδευτικά εργαστήρια που απευθύνονται σε διάφορες ομάδες κοινού. Παραθέτοντας από την ιστοσελίδα της επιχείρησης, πρόκειται για θεματικές δραστηριότητες με στόχο τη μάθηση μέσω της εμπειρίας, την προσέγγιση της τέχνης μέσα από δημιουργικές διαδικασίες, την ανταλλαγή ιδεών και τη συνεργασία. Ακόμα, υλοποιούνται σεμινάρια, διαλέξεις, εικαστικές εκθέσεις και άλλες μικρής κλίμακας δραστηριότητες (www.dot2dot.gr).

Οι συνεντεύξεις πραγματοποιήθηκαν στο χώρο της επιχείρησης κατόπιν τηλεφωνικής συνεννόησης όπου με υποδέχτηκαν με ιδιαίτερη προσήνεια και μετά την απαραίτητη γνωριμία και διευκρινήσεις από την μεριά μου, παραγγείλαμε καφέ για όλους και ξεκινήσαμε την καταγραφή. Οι ερωτώμενοι/ες φάνηκε να έχουν μεγάλη εξοικείωση με ανάλογες διαδικασίες στο βαθμό που έχουν δώσει μεγάλο αριθμό συνεντεύξεων στον έντυπο τύπο και στο ραδιόφωνο¹³ (βλ. 5.1.1). Χαρακτηριστικά αναφέρω ότι με την έναρξη και των δύο καταγραφών πήραν οι ίδιοι/ες τον καταγραφέα και τον διαχειρίζονταν, με σποραδικούς ελέγχους από την μεριά μου για να διαπιστώσω αν συνεχίζεται η καταγραφή. Υπήρξαν δε χειμαρρώδεις με αποτέλεσμα να ξεπεραστεί ο

¹³ Αυτή ήταν η πρώτη συνέντευξη που έδωσαν για ερευνητικούς λόγους και αναμένεται να απαντήσουν σε δύο ακόμα ερευνητές από πανεπιστήμια του εξωτερικού.

εκτιμώμενος χρόνος, αλλά ακόμα και όταν συνέτρεξαν επαγγελματικοί λόγοι να επισπευσθούν οι διαδικασίες, συνέχισαν να προσθέτουν παρατηρήσεις, και κάποιος άγχος για το χρόνο, το διαδεχόταν μια έντονη διάθεση να μιλήσουν για τις προσδοκίες και το όραμα, το προσωπικό και της ομάδας. Οι φωτογραφίες που αποτελούν μέρος της έρευνας ανακτήθηκαν από τη σελίδα της επιχείρησης καθώς στο αίτημά μου να φωτογραφίσω το χώρο, οι ερωτώμενοι/ες δεν έφεραν αντίρρηση αλλά μου υπέδειξαν διακριτικά να επιλέξω φωτογραφίες από το διαδίκτυο επειδή έχουν γίνει από επαγγελματία, ενισχύοντας την εικόνα που μου δημιουργήθηκε ότι διαχειρίζονται με ιδιαίτερη προσοχή και επαγγελματισμό την εξωτερική τους εικόνα.

5.1.1 Ιστοσελίδα και Μέσα Κοινωνικής Δικτύωσης

Η επιχείρηση διαθέτει μια ιδιαίτερα καλαίσθητη και εύχρηστη ιστοσελίδα με ικανοποιητικές ταχύτητες ανταπόκρισης στην οποία μπορεί κανείς με τρία «κλικ» να αποκτήσει μια ολοκληρωμένη εικόνα των υπηρεσιών που προσφέρει. Ακολουθεί ανθρωποκεντρική προσέγγιση στην προωθητική της στρατηγική, σύμφωνη με τις σύγχρονες αρχές που διέπουν την έννοια της ψυχαγωγίας (Kolb, 2013: 60-61).

Διαθέτει σελίδα στο facebook με 4.827 ακόλουθους και 4.886 likes και διατείνεται ότι απαντάει εντός μίας ώρας σε τυχόν μηνύματα. Μια από τις πιο πρόσφατες αναρτήσεις της σελίδας αφορούσε στη συμμετοχή της dot2dot στην εκδήλωση που συνδιοργάνωνε η Eye am Thessaloniki με το περιοδικό σχεδία και διάφορες άλλες συλλογικότητες και φορείς όπως ο Δήμος Θεσσαλονίκης, χαρτογραφώντας εκ νέου την πόλη μέσα από την ματιά των αστέγων της (facebook).

Εικόνα 2. Εναλλακτικές θεματικές ξεναγήσεις (α)

Μία πόλη 2300 ετών
η ιστορία μίας διαχρονικής πόλης

Είναι τρελοί αυτοί οι Ρωμαίοι!
ο Αστερίξ στη ρωμαϊκή Θεσσαλονίκη

Αυτός, αυτές και τα μυστήρια
τα μυστήρια της Θεσσαλονίκης

Από μηχανής... ιστορίες
η βιομηχανική κληρονομιά της Θεσσαλονίκης

Πηγή www.dot2dot.gr

Τα σχόλια των επισκεπτών της σελίδας, στο βαθμό και στην έκταση που κάλυψα, ήταν όλα πολύ θετικά για τις δράσεις στις οποίες συμμετείχαν. Το ίδιο διαπιστώθηκε στην σελίδα του TripAdvisor στην οποία ανακατευθύνει η ιστοσελίδα της επιχείρησης, με 22

εξαιρετικές βαθμολογήσεις από τους επισκέπτες και καμία αρνητική ξεκινώντας από το 2014 έως τις 6 Μαρτίου του 2017. Χαρακτηριστικά, ανάμεσα στα σχόλια που δεν συλλέχθηκαν μέσω των εργαλείων που χρησιμοποιεί η επιχείρηση σε συνεργασία με το TripAdvisor παραθέτω: «Εγώ προσωπικά συμμετείχα σε μια κουκκίδα2dot βοήθεια για τα "Μυστήρια της Θεσσαλονίκης" και το λάτρεψα. Ήταν συναρπαστικό, διασκέδαση και ψυχαγωγία. ... Εάν ψάχνετε για μια μοναδική εμπειρία που συνδυάζει καλή παρέα, κουβέντα και ένα χαλαρό περίπατο στους δρόμους...», «Την συστήνω ανεπιφύλακτα σε ντόπιους και μη», «Η ξενάγηση ήταν πολύ ωραία, ακόμα και για τη 2χρονη κόρη μου ... απολάσαμε την επίσκεψη του workshop και τη δοκιμή τοπικού φαγητού.» (TripAdvisor).

Στην παρουσίαση της επιχείρησης, απουσιάζει από τις αρχικές σελίδες οποιαδήποτε αναφορά στην νομική μορφή της επιχείρησης ή άλλη αναφορά που να παραπέμπει στις αρχές οργάνωσης και λειτουργίας της κοινωνικής οικονομίας . Στην ενότητα about us > press η ιδιότητα αυτή διευκρινίζεται αν ανατρέξει κανείς στον πλούτο των σχετικών δημοσιευμάτων. Παρόλα αυτά, η προσωπική μου εντύπωση δεν είναι ότι το ενδιαφέρον για την κοινωνική προσφορά είναι προσχηματικό, αλλά ότι εμφορείται περισσότερο από ένα πνεύμα εθελοντισμού και δεν συγχέεται με ιδεολογικο- πολιτικούς στόχους.

5.1.2 Το προφίλ των ερωτώμενων

Η dot2dot είναι Κοιν.Σ.Επ παραγωγικού σκοπού και λειτουργεί με αποφάσεις του Δ.Σ. το οποίο απαρτίζεται από όλα τα μέλη της ομάδας και συνεδριάζει περίπου μια φορά το μήνα. Αν και οι συναντήσεις τους μπορεί να είναι και καθημερινές, οι αρμοδιότητες χωρίζονται στη βάση υλοποίησης ενός project όπου ο καθένας διεκπεραιώνει το κομμάτι του. Όπως μου ανέφεραν, «...την έρευνα, τον σχεδιασμό και την υλοποίηση το έχουν οι ξεναγοί, την οπτική επικοινωνία την έχει η γραφίστρια της ομάδας,...» κ.ο.κ.

Σχετικά με τον εθελοντισμό εξέφρασαν τον προβληματισμό τους αν και δέχονται αιτήσεις για πρακτική άσκηση από φοιτητές, κυρίως γιατί το προϊόν της εργασίας τους είναι πνευματικό, οπότε εγείρεται ζήτημα πνευματικών δικαιωμάτων μιας και κάθε δράση τους διοργανώνεται μετά από κοπιαστική και εξονυχιστική έρευνα και προετοιμασία και υλοποιείται αυστηρά από εξειδικευμένους στο εκάστοτε αντικείμενο επαγγελματίες και όχι από οποιοδήποτε μέλος αδιακρίτως. Επιπλέον, θεωρούν ότι είναι ακόμα μικρή επιχείρηση ώστε να χρειάζονται ή να μπορούν να στηρίξουν σωστά τον εθελοντισμό. αν και θα το ήθελαν.

Εικόνα 3. Εναλλακτικές θεματικές ξεναγήσεις (β)

Οι κληρονόμοι
διαδραστική περιήγηση με παιχνίδι ρόλων

Η «άλλη» πόλη
ο παραδοσιακός οικισμός της Άνω Πόλης

Εκτός των τειχών
η μαύρη ιστορία της δυτικής Θεσσαλονίκης

Χορεύουν οι ελέφαντες
ο Τζορτζ Πολκ και η Θεσσαλονίκη του Εμφυλίου

Πηγή www.dot2dot.gr

Τα μέλη της dot2dot είναι αρχαιολόγοι, ξεναγοί, ιστορικοί της τέχνης, συντηρητές έργων τέχνης, ειδικοί παιδαγωγοί, θεολόγοι κι άλλες ειδικότητες κι είναι στην διεπιστημονική

συνεργασία ακριβώς που στηρίζεται η επιχείρηση. Επιπλέον όποτε προκύπτουν εξειδικεύσεις φροντίζουν να επιμορφώνονται.

Δεν κρύβουν πως τους ενδιαφέρει το επιχειρηματικό κομμάτι και η αξιοποίηση των πολυετών σπουδών τους, αλλά ήθελαν μια επιχείρηση που να στηρίζεται στη συλλογικότητα και να προσφέρει ταυτόχρονα, και ενδιαφέρονται ιδιαίτερα για την πρόσβαση των ΑΜΕΑ στα πολιτιστικά αγαθά της πόλης, στο βαθμό που και ένα από τα μέλη είναι ειδική παιδαγωγός.

Γενικά θεωρούν ότι σε σχέση με άλλες Κοιν.Σ.Επ. που παράγουν προϊόντα, βρίσκονται σε μειονεκτική θέση γιατί ανήκουν στο χώρο των υπηρεσιών και ότι λείπει και η παιδεία στην Ελλάδα ώστε να εκτιμάται η παροχή υπηρεσιών στον πολιτισμό. Ένας από τους στόχους της επιχείρησης είναι και η ενεργοποίηση των πολιτών στο κομμάτι της πολιτιστικής κληρονομιάς.

Θεωρούν ότι η κρίση έπαιξε ρόλο στην απόφασή τους γιατί έκλεισε το δρόμο προς το Δημόσιο, που ενδεχομένως να τους είχε απορροφήσει και να είχαν επαναπαυθεί με συμβάσεις ή διορισμούς, και τους κινητοποίησε ώστε να μην στραφούν στη λύση του εξωτερικού. Από την άλλη το αίσθημα της ελευθερίας που παρέχουν οι δημοκρατικές διαδικασίες τους, συχνά τους κάνει τόσο δημιουργικούς/ές που να παραβλέπουν την οικονομική βιωσιμότητα.

Έχουν ενθουσιασμό και μεγάλη πίστη στην ποιότητα των υπηρεσιών που προσφέρουν και αποδίδουν μόνο στην κρίση τις όποιες δυσκολίες του εγχειρήματός τους. Έχουν ένα business plan βάσει και οικονομικών συμβουλών που δέχονται και παρακολουθούν μια κάποια ανοδική πορεία της επιχείρησής τους με αίσθημα δικαίωσης για τον ατέλειωτο αριθμό προσωπικών ωρών που επενδύουν. Πιστεύουν ότι η επιλογή τους να συνεταιριστούν απέδειξε ότι το ήθος τους διέπει όλες τις πρακτικές τους και ότι κατόρθωσαν να το κρατήσουν και μέσα στον κόσμο των επιχειρήσεων.

Επαναλαμβανόμενο μοτίβο για τα μέλη του dot2dot, που αντηχεί πίσω από κάθε αναφορά, θα έλεγα ότι είναι η διαρκής επίγνωση του πολιτιστικού κεφαλαίου που φέρουν και μια αγωνία μήπως δεν τους δοθεί η ευκαιρία να το αξιοποιήσουν, όχι τόσο σε οικονομικό επίπεδο αν και δεν το παραβλέπουν, όσο σε υπαρξιακό. Η αναγνώρισή του, καθώς αυτό διοχετεύεται μέσα στο εγχείρημά τους, αποτελεί ισχυρή κινητήρια δύναμη.

Ακυβέρνητες Πολιτείες

Αυτοδιαχειριζόμενη Κοινότητα Βιβλίου & Εντύπου

5.2 Ακυβέρνητες πολιτείες

Οι Ακυβέρνητες πολιτείες βρίσκονται επί της οδού Αλ. Σβώλου 28, στο κέντρο της Θεσσαλονίκης. Είναι ένας μικρός χώρος που αποπνέει γαλλική ατμόσφαιρα, αίσθηση που επιβεβαιώθηκε αργότερα από τη μαρτυρία ενός μέλος ότι πηγή έμπνευσης αποτέλεσε ένα γνωστό γαλλικό καφέ. Εκτός από την πινακίδα στην βιτρίνα και το πλήθος των αφισών στην πόρτα, δεν υπάρχει κάτι άλλο που να διαφοροποιεί το μαγαζί από άλλες αντίστοιχες επιχειρήσεις της ελεύθερης αγοράς.

Εικόνα 4. Ακυβέρνητες πολιτείες [α]

Λειτουργούν από τον Οκτώβριο του 2013 ως συνεργατικό βιβλιοπωλείο-καφέ και μένουν ανοιχτά από Δευτέρα έως Παρασκευή από τις 9:00 έως τις 21:00 και το Σάββατο

από τις 10:00 έως τις 16:00. Δεν ακολουθούν δηλαδή ωράρια καφετερίας ώστε να μένουν ανοιχτά και το σαββατοκύριακο. Επίσης παραμένουν κλειστά σε αργίες και σε κλαδικές ή γενικές απεργίες. Δηλώνουν δε κατά της κατάργησης της κυριακάτικης αργίας και αρνούνται να προσαρμοστούν.

Ένα εκτενές κείμενο στην ιστοσελίδα του συνεργατικού αυτού εγχειρήματος τοποθετείται με σαφήνεια ως προς το ποιοι είναι, τι πρεσβεύουν και τι φιλοδοξούν να πετύχουν. Φιλοδοξούν να είναι ένα βιβλιοπωλείο για το κίνημα. Ένα βιβλιοπωλείο - καφέ συνεργατικό και αυτοδιαχειριζόμενο, που να καλύπτει τη λιανική πώληση βιβλίων, τη χονδρική διάθεση εκδοτικών οίκων στην πόλη της Θεσσαλονίκης και στην Β. Ελλάδα αλλά και την έκδοση δικών τους εντύπων και βιβλίων, κάτι που έχουν πετύχει εδώ και δύομιση χρόνια περίπου. Πρότυπό τους αποτέλεσαν οι «Εκδόσεις των Συναδέλφων», το πρώτο συνεργατικό βιβλιοπωλείο – εκδοτικός οίκος που υπήρξε, το οποίο συστήθηκε ως Κοιν.Σ.Επ. στην Αθήνα από άνεργους βιβλιουπάλληλους και με το οποίο πραγματοποίησαν την πρώτη τους συνέκδοση. Ακόμα, διοργανώνουν διάφορες εκδηλώσεις, κυρίως βιβλιοπαρουσιάσεις αλλά και παρουσιάσεις τέχνης.

Η προσπάθειά τους είναι προϊόν δύο αναγκών, στις οποίες δίνουν ευθύς εξαρχής ίση βαρύτητα. Της αναγκαιότητας να στηριχθεί ο δημιουργός που αγωνίζεται ενάντια στο ρεύμα, ώστε το βιβλίο να πάψει να αποτελεί εμπόρευμα και οι άνθρωποι που εργάζονται γύρω από αυτό να πάψουν να αποτελούν εργαλεία μιας μηχανής εμπορευματοποίησης της γνώσης. Της ανάγκης να απαντήσουν στην αντεργατική και αντικοινωνική επίθεση που ονομάζεται «κρίση» και να απαντήσουν στην ανεργία με τρόπο συλλογικό, επιβιώνοντας με αξιοπρέπεια και ζώντας διαφορετικά από σήμερα, σε ένα χώρο που επικρατεί το κέρδος και ο ανταγωνισμός.

Δηλώνουν ότι ανήκουν στην εργατική τάξη, ότι δεν λειτουργούν με σχέσεις εξαρτημένης μισθωτής εργασίας και ότι δεν προωθούν την ιδέα του εθελοντισμού ο οποίος συνιστά γι' αυτούς απλήρωτη εργασία. «Όποιος είναι μέλος είναι και εργαζόμενος και όποιος είναι εργαζόμενος είναι μέλος». Δηλώνουν εν κατακλείδι στρατευμένοι στην υπόθεση της εργατικής τάξης με κάθε μέσο. Ακόμα, θέτουν ως ταβάνι των αμοιβών τους τις διεκδικήσεις του κλάδου του βιβλίου «ως άρνηση αποστόχισης από την εργατική τάξη».

Η λειτουργία τους στηρίζεται στις αμεσοδημοκρατικές αποφάσεις της Γενικής Συνέλευσης και στην ισοτιμία των μελών (Ακυβέρνητες Πολιτείες).

Οι συνεντεύξεις με τα μέλη της ομάδας που συμμετείχαν στην έρευνα πραγματοποιήθηκαν στον χώρο της δουλειάς, σε διαφορετικές ημέρες και διαφορετικές ώρες της ημέρας και μου έδωσαν την δυνατότητα να παρατηρήσω τόσο τον τρόπο με τον οποίο βιώνουν την καθημερινότητά τους τα μέλη/εργαζόμενοι, όσο και την σχέση με τους πελάτες και τους θαμώνες του καταστήματος. Η πρώτη συνάντηση ερευνήτριας και ερωτώμενων έγινε μεσημεριανές ώρες και ξεκινήσαμε μια συζήτηση γνωριμίας με τα δύο από τα πέντε μέλη της ομάδας, που εκείνη την ώρα είχαν καθίσει να φάνε στο ένα από τα τρία τραπεζάκια της επιχείρησης, όπου με προσκάλεσαν να μοιραστούμε μαζί τους το φαγητό. Αυτή η χαλαρή συζήτηση μου έδωσε την ευκαιρία να προετοιμάσω τα εργαλεία μου, να βολιδοσκοπήσω το χώρο και να επιλέξω το πιο ήσυχο τραπέζι για την συνέντευξή μας. Ακόμα, μας έδωσε την ευκαιρία να ξεδιαλύνουμε κάποιες μικρο-παρανοήσεις που είχαν δημιουργηθεί σε προηγούμενη προσέγγιση εξ αιτίας εσφαλμένων πληροφοριών που είχα λάβει, προτού αποφασίσω να επιλέξω τη μέθοδο της *δειγματοληψίας χιονοστιβάδας* (βλ. εισαγωγή) για την επιλογή του δείγματος.

Εικόνα 5. Ακυβέρνητες πολιτείες [β]

5.2.1 Σχόλια της ερευνήτριας

Σε αυτό το σημείο, θα ήθελα να κάνω κάποιες επισημάνσεις. Στην πλειοψηφία των εγχειρημάτων τα οποία παρουσιάζω σε αυτή την έρευνα, συνάντησα ανθρώπους με τους οποίους οι δρόμοι μας είχαν διασταυρωθεί μέσα στα χρόνια επανειλημμένα και με τους οποίους διατηρώ χαλαρές σχέσεις γνωριμίας.. Αυτό συνέβη όχι τόσο επειδή η έρευνα πραγματοποιήθηκε στην πόλη της Θεσσαλονίκης στην οποία γεννήθηκα και κατοικώ. Τρεις λόγοι συνέτρεξαν. Το γεγονός ότι κινηθήκαμε σε συγγενείς κινηματικές διαδικασίες με αυτές των ερωτώμενων, το ότι οι σπουδές μου με κατατάσσουν στον ευρύτερο καλλιτεχνικό χώρο με ότι συνδηλώσεις μπορεί αυτό να φέρει και κυρίως το ότι συμμετείχα το 2000 σε ένα αντίστοιχο συλλογικό εγχείρημα¹⁴ το οποίο διήρκησε πάνω από πέντε χρόνια. Αυτό εισήγαγε νέες μεταβλητές στην έρευνα και γέννησε νέους προβληματισμούς.

Προβληματισμούς που αφορούν τόσο το θεωρητικό της μέρος και κυρίως το ζήτημα της συσσώρευσης του κοινωνικού κεφαλαίου το οποίο φαίνεται να εξομάλυνε το δρόμο ή, αν μη τι άλλο, να επιτάχυνε τις διαδικασίες και να βοήθησε στην εγκαθίδρυση κλίματος εμπιστοσύνης. Κεφάλαιο λοιπόν που εξαργύρωσα δεκαεπτά χρόνια αργότερα και που μάλιστα κατόρθωσε να γεφυρώσει μεγάλες διαφορές ηλικίας¹⁵. Προβληματισμούς ακόμα, γιατί είχα επιτύχει να εντοπίσω τους απαραίτητους *πληροφοριοδότες*, να διεισδύσω στο ερευνητικό πεδίο, να ξεπεράσω μέρος της αυτοπαρουσίασης και να κερδίσω την εμπιστοσύνη αλλά ελλόχευαν δύο κίνδυνοι. Οι ήδη εδραιωμένες εντυπώσεις των ερωτώμενων για το πρόσωπό μου, δηλαδή την ερευνήτρια, τις οποίες δεν μπορούσα να γνωρίζω και ο κίνδυνος να συμβεί αυτό που στην έρευνα ονομάζεται *γίνομαι ιθαγενής* (go native) και να ξεχάσω τον ακαδημαϊκό ρόλο ταυτιζόμενη με τα συμφέροντα των ομάδων (Fontana & Frey 1994: 366–367).

Αποφάσισα να διευθετήσω αυτές τις μεταβλητές όχι ως προβλήματα, αλλά ως ένα ακόμα στοιχείο της πραγματικότητας και να προσαρμοστώ. Εξάλλου το πρότυπο ενός ανεπηρέαστου και απολύτως αντικειμενικού ερευνητή είναι ψευδές στο βαθμό που ο ίδιος φέρει στην εξίσωση την δική του σύλληψη της πραγματικότητας, αντιλήψεις και

¹⁴ Ένα άτυπα συνεργατικό φοιτητικό καφέ στην περιοχή της Ροτόντας με το όνομα «Γειτονιές του κόσμου», το οποίο στην πορεία μετατράπηκε σε σύλλογο με μέλη τους θαμώνες σε μια προσπάθεια να απαλλαγεί από τις διαρκείς αστυνομικές οχλήσεις που κατά γενική ομολογία είχαν πάρει χαρακτήρα πολιτικής δίωξης.

¹⁵ Ένας από τους ερωτώμενους μάλιστα, σε συζήτηση μας μετά τη συνέντευξη διαπίστωσε ότι ήταν πελάτης μας όταν ήταν σχεδόν 16 χρονών και ότι διατήρησε μια νοσταλγική ανάμνηση από το δικό μας εγχείρημα. Αυτό έκανε τη συζήτησή μας να περάσει τη λεπτή γραμμή που χωρίζει το φιλικό κλίμα από την οικειότητα.

πεποιθήσεις παγιωμένες βιωματικά (Μαντζούκας 2007: 239). Μια κατασκευή της πραγματικότητας που ακόμα και όταν είναι σε θέση να την αναγνωρίσει ή και να την αναλύσει, δεν σημαίνει ότι είναι κ σε θέση να την αλλάξει.

Εικόνα 6. Ακυβέρνητες πολιτείες [γ]

5.2.2 Δραστηριότητες του εγχειρήματος

Τριπλός είναι ο ρόλος των Ακυβέρνητων Πολιτειών όπως ήδη ανέφερα. Βιβλιοπωλείο, καφέ και εκδοτικές δραστηριότητες με το καφέ να παίζει ρόλο υποστηρικτικό, τόσο οικονομικά όσο και στον στόχο τους να γίνουν χώρος συνάντησης και ανταλλαγής ιδεών.

Η δράση τους δεν περιορίζεται απαραίτητα στην Θεσσαλονίκη. Έχουν συνεργασία και με άλλα συνεργατικά βιβλιοπωλεία-καφέ, για παράδειγμα στην Δράμα. Ασχολούνται και με την χοντρική πώληση και γνωρίζουν καλά το χώρο του βιβλίου αφού οι περισσότεροι εργάζονταν πάνω στο αντικείμενο προτού βρεθούν χωρίς δουλεία κάποιοι από αυτούς. Ακόμα, όπως παρατήρησα, διανέμουν και πανεπιστημιακά βιβλία σε φοιτητές. Αρκετοί πέρασαν την ώρα της συνέντευξης για να προμηθευτούν τεράστιους τόμους και προφανώς περίμεναν αρκετούς μιας και φιλούσαν τα βιβλία κάτω από το ταμείο. Στις μέρες που παρακολούθησα την κίνηση, θα έλεγα ότι επικρατούσε ηρεμία. Συχνά ήταν περαστικοί φίλοι και γνωστοί (κανένας δύο και δικό μου) που χαιρετούσαν ή κάτι διευθετούσαν, ή κάθισαν να πιούν κάτι χωρίς πρόθεση να «αράξουν». Ο ρόλος του βιβλιοπωλείου φαίνεται να έχει υπερισχύσει και τα ωράρια

τηρούνται μάλλον αυστηρά. Ένα βράδυ λίγο πριν τις εννιά μαζευτήκαμε μάλιστα πολύ βιαστικά για να μη χάσει το λεωφορείο ένα μέλος που μένει πολύ μακριά. Κανείς από τους θαμώνες δεν διαμαρτυρήθηκε γιατί ήταν και γνωστοί. Υπάρχει επαγγελματισμός σε ότι κάνουν αλλά όλοι κινούνται με την αξιοπρέπεια που έχει η στάση κάποιου που δεν τον παρακολουθεί το αφεντικό του.

Στόχος του εγχειρήματος η γνωριμία με το ποιοτικό βιβλίο και η δημιουργία ενός χώρου όπου γίνονται ζυμώσεις. Κάποια από τα σχόλια που εισέπραξα ήταν πως «Είναι τεράστια η ικανοποίηση που νιώθεις, ας πούμε, όταν έρχεται κάποιος και σε ρωτάει [...] και είσαι ο έμπιστός του, ο βιβλιοπώλης του, ...». προσωπικά είμαι της άποψης ότι ας διαβάσει ο άλλος κι ας διαβάσει και τα εξώφυλλα απ' τα... τι να πω; ... απ' τις συσκευασίες... Να διαβάσει. Και σιγά-σιγά θα βρει να διαβάσει και κάτι καλύτερο. [...] Κάπου, κάτι θα το ξύσει... θα βρει να τον ξύσει. Το εμπιστεύομαι αυτό.» . Παραδέχονται όμως ότι η πελατεία τους είναι πλειοψηφικά ανώτατης εκπαίδευσης και άνω.

Ενδιαφέρονται να έρθει ο κόσμος της γειτονιάς και να είναι και οι ίδιοι ενταγμένοι. «Θέλουμε να 'μαστε μέσα και μέσα σ' ό,τι γίνεται, να συνδράμουμε, να βοηθήσουμε, να δηλώσουμε αντίθεση ή στάση ή συμφωνία ή οτιδήποτε. Δεν είμαστε αμέτοχοι στα κοινά γενικότερα. Τα "κοινά" είναι η αγαπημένη λέξη εδώ μέσα» όπως παρατηρεί ένα από τα μέλη χαριτολογώντας.

Δεν υπάρχουν αυταπάτες ως προς την υπάρχουσα κατάσταση. Είναι η κρίση «[...]που σε κάνει να περπατήσεις δίπλα με κάποιους ανθρώπους και να παλέψεις από κοινού κάποια πράγματα, αλλά η κρίση συνεχίζεται, δεν τελειώσε.». Γι' αυτό προσπαθούν να έχουν όσο μεγαλύτερες εκπτώσεις μπορούν σε όλα τα προϊόντα και η άμεση συνεργασία που έχουν με πολλούς εκδότες τους το επιτρέπει. Η κρίση αφορά και τους ίδιους και βλέπουν τον οικονομικό ως τον μόνο ανασταλτικό παράγοντα σε αυτό το εγχείρημα της αυτοδιαχείρισης. Εκφράζεται όμως και μια αμφιβολία για το κατά πόσο θα υπάρχουν συνεργατικά εγχειρήματα αν τελειώσει η κρίση.

Ακόμα, κάποιο μέλος θίγει το φαινόμενο να στήνονται συνεταιρισμοί για καθαρά ωφελιμιστικούς λόγους από ανθρώπους που δεν είχαν προηγουμένως καμία σχέση με το σκεπτικό αυτό για να γλυτώσουν από τα χρέη στα ταμεία τους παραδείγματος χάριν. Γι' αυτό και διατηρούν άτυπες μορφές δικτύωσης με άλλα συνεργατικά εγχειρήματα, αλλά δεν συμμετέχουν, από θέση, στο επίσημο Δίκτυο Κοιν.Σ.Επ. επειδή δεν θεωρούν ότι τηρούν όλοι στην πράξη την αυτοδιαχείριση. Διατηρούν κάποιες εκλεκτικές συγγένειες, όπως με το κατελιημμένο εργοστάσιο της BIOME

5.3 Ποέτα

Το Ποέτα Ιδρύθηκε στις 14 Φεβρουαρίου του 2014 και αυτοσυστήνεται ως συνεργατικό εγχείρημα αυτοδιαχείρισης. Βρίσκεται στην οδό Αριστοτέλους 34 δίπλα στο εργατουπαλληλικό κέντρο Θεσσαλονίκης και λίγο πιο πάνω από την αρχαία αγορά. Όπως μου διευκρινίστηκε, είναι Μη Κερδοσκοπική Εταιρία κοινωνικού σκοπού η οποία απαγορεύει την πρόσληψη εργαζόμενων, μορφή που επέλεξαν ώστε να μην αντλούν υπεραξία από κανέναν. Τυχόν κέρδη, λόγω αρχών αλλά και δια νόμου, διανέμονται σε άλλες συλλογικότητες. Τα μέλη είναι αυτοσυντήρητα. Λειτουργεί ως «χώρος πολιτισμού με επίκεντρο το βιβλίο».

Έχει έναν ανεπιτήδευτο χαρακτήρα και φαίνεται να λειτουργεί χωρίς προκαθορισμένους κανόνες και αυστηρά διακριτές λειτουργίες με αποτέλεσμα να δίνει την αίσθηση ενός μαγαζιού της «γειτονιάς», όπου μπορεί να είσαι περαστικός και να καθίσεις για ένα «γεια» χωρίς να παραγγείλεις κάτι απαραίτητα και όπου το να πιάσεις κουβέντα με τον διπλανό θεωρείται κάπως αυτονόητο. Την πρώτη φορά που επισκέφθηκα το χώρο μια γυναίκα «άλλαζε» ένα μωρό πάνω σε ένα τραπέζι παραδείγματος χάριν.

Ως χώρος το Ποέτα μοιάζει αρκετά με κλασικό βιβλιοπωλείο-καφέ. Στο εσωτερικό έχει βιβλιοθήκες στη μία πλευρά και ένα μπαρ από την άλλη και στους τοίχους κρέμονται διάσπαρτα έργα ζωγραφικής. Είναι ψηλοτάβανος χώρος και διαθέτει πατάρι όπου υπάρχουν μικρά ξύλινα γραφεία με «θέα» στο εσωτερικό του μαγαζιού. Υπάρχουν τραπέζο-καθίσματα στο εσωτερικό και στο πεζοδρόμιο έξω από το κατάστημα μαζί με ένα μικρό σταντ βιβλίων, καθώς και στο απέναντι πεζοδρόμιο μπροστά στο πάρκο. Ο σκύλος του μαγαζιού –η «γλύκα»- έχει οικειοποιηθεί όλους τους χώρους.

Εικόνα 7. Ποέτα [α]

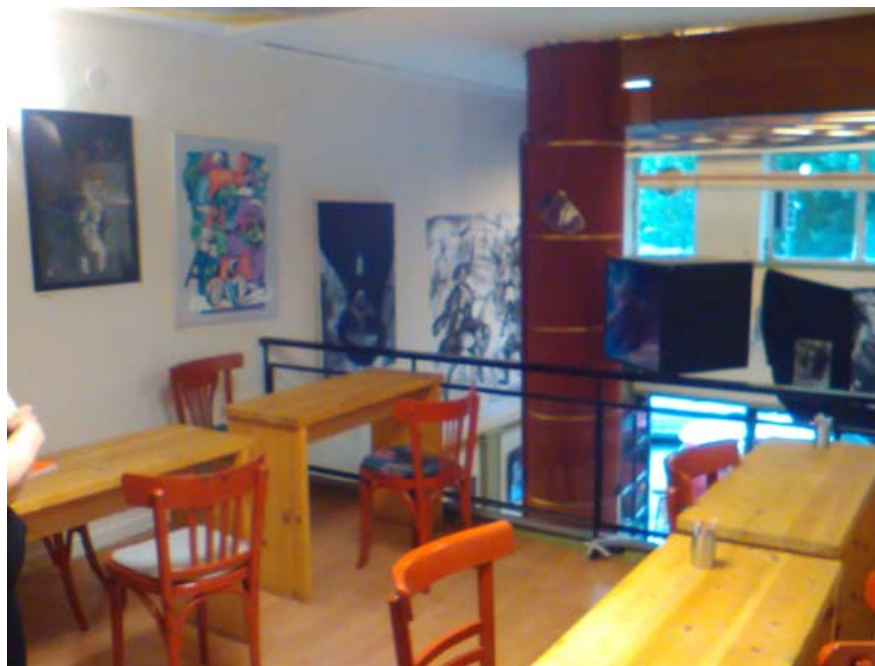

Εικόνα 8. Ποέτα [β]

Τις πρωινές ώρες και μέχρι το απόγευμα λειτουργεί ως ένα είδος αναγνωστηρίου-δανειστικής βιβλιοθήκης με πολλαπλούς τρόπους. Σύμφωνα με τα μέλη, μπορεί κανείς να έρθει για να αγοράσει ένα βιβλίο ή να πιεί ένα καφέ και να το διαβάσει ακόμα και σε συνέχειες, ή απλά να καθίσει να διαβάσει αν δεν έχει χρήματα. Ο χώρος μάλιστα έχει άτυπα καθιερώσει το σύστημα *καφές σε αναμονή* προεξοφλώντας το αντίτιμο ενός καφέ, από κάποιον που μπορεί, για κάποιον που θα αδυνατεί να πληρώσει. Στο πατάρι έρχονται κυρίως φοιτητές μόνοι ή σε παρέες όταν έχουν ομαδικές εργασίες και διαβάζουν –συχνά με ακουστικά– χρησιμοποιώντας τη δωρεάν σύνδεση που παρέχει το κατάστημα και βιβλία της βιβλιοθήκης. Στη δεύτερη επίσκεψή μου συνάντησα μια κοπέλα που αυτή την εποχή δουλεύει στο χώρο πάνω στο διδακτορικό της με θέμα την κοινωνική οικονομία και την αποανάπτυξη όπως μου είπε. Σύμφωνα με όσα μου ανέφερε μέλος, ειδικά φέτος το χειμώνα που πολλά παιδιά δεν μπορούσαν να υποστηρίξουν τη θέρμανση, «[...]στην εξεταστική του Φλεβάρη γινότανε πανικός, δεν είχαμε θέση, μέχρι και στο μπαρ διαβάζανε».

Εικόνα 9. Ποέτα [γ]

Κύρια δραστηριότητα του χώρου είναι η ανάδειξη του πολιτικού βιβλίου θέλοντας να καλύψει την έλλειψη εξειδικευμένου σε πολιτικές εκδόσεις βιβλιοπωλείου στην Θεσσαλονίκη όπως εντόπισε η ομάδα. Χωρίς να είναι παλαιοβιβλιοπωλείο, προσπαθεί αναζητώντας ακόμα και από την Αθήνα να φέρνει σπάνια δυσεύρετα μεταχειρισμένα βιβλία. Τα βιβλία του Ποέτα είναι ξεκάθαρα ενταγμένα και ανήκουν κυρίως στον αριστερό και στον αναρχικό χώρο. Δέχονται δωρεές βιβλίων οποιουδήποτε προσανατολισμού ή εμπορικά, όμως τα χαρίζουν. Δεν έχουν χρήματα χρόνο και τεχνογνωσία να κάνουν δικές τους εκδόσεις όπως λένε. Προωθούν ανεξάρτητες εκδόσεις και νέους συγγραφείς και όχι αυτούς που «[...]εμπορεύονται τις γνώσεις και τον ψυχισμό τους».

Γενικότερα, αυτοπροσδιορίζονται ως «απελευθερωτικός χώρος όπου μπορούν να εκφραστούν και είναι αποδεκτοί όλοι οι άνθρωποι και τα ζώα» και λειτουργούν με αμεσοδημοκρατικούς θεσμούς ισότητας οι οποίοι πρέπει να διέπουν τον συνεργατισμό και μέσω πολιτιστικών δομών συμμετοχικής αλληλεγγύης. Πραγματοποιούν Γενική Συνέλευση μελών κάθε βδομάδα και συνδιαμορφώνουν τις αποφάσεις.

Τα έργα που κρέμονται στους τοίχους λειτουργούν ως συμμετοχική έκθεση επειδή το Ποέτα είναι κατά της εμπορευματοποίησης και της εκμετάλλευσης της τέχνης και επομένως και κατά των γκαλερί και δεν παίρνει ποσοστά. Ο δυνητικός πελάτης πρέπει να αναζητήσει μόνος του τον καλλιτέχνη αντλώντας πληροφορίες από την ταμπελίτσα

του έργου. Δεν διοργανώνουν επίσης ατομικές εκθέσεις γιατί δεν ενδιαφέρονται για «[...]την προβολή του εγώ».

Εικόνα 10. Ποέτα [δ]

Εικόνα 11. Ποέτα [ε]

Τα περισσότερα μάλιστα αντικείμενα στο χώρο επιδιώκουν να είναι χειροποίητα και όχι προϊόντα του εμπορίου. Με υπερηφάνεια μου επιδείχθηκε ο ιδιόχειρος κατάλογος του μαγαζιού -ένα μικρό οριζόντιο σχολικό τετράδιο ορθογραφίας- που λειτουργεί και λίγο ως μπροσούρα και φιλοτεχνείται κάθε φορά που φθείρεται από διαφορετικούς καλλιτέχνες-θαμώνες με σκοπό να αποτελέσει ξεχωριστή έκθεση στο μέλλον μαζί με τις αφίσες του Ποέτα. Κατά τη διάρκεια μιας συνέντευξης ο/η ερωτώμενος πετιόταν διαρκώς και με «ξεναγούσε» μιλώντας για όλα τα μικροαντικείμενα, που είχαν συνήθως ένα μικρό αντίτιμο για την οικονομική ενίσχυση του καλλιτέχνη, πάντα χωρίς ποσοστό για το μαγαζί. Στο όνομα της συλλογικότητας η ατομική δημιουργία δεν χανόταν. Αντίθετα είχε ονοματεπώνυμο και πολλές προσωπικές πληροφορίες γύρω από τον δημιουργό¹⁶.

¹⁶ Κάποιος/α από τους δημιουργούς είναι δύο χρόνια χωρίς ρεύμα όπως μου είπαν.

Σποραδικά, στο χώρο γίνονται - εκτός από βιβλιοπαρουσιάσεις - και μουσικές ή θεατρικές παραστάσεις ή ακόμα και κουκλοθέατρο και το καλοκαίρι γίνονται εκδηλώσεις στο πάρκο. Επίσης διοργανώνονται πάρτι όταν προκύπτει ζήτημα ενίσχυσης άλλης συλλογικότητας ή ατόμου. Οι δραστηριότητες του Ποэта δεν ξεπερνούν τα όρια της πόλης αλλά έχουν υπάρξει φορές που φιλοξένησαν παρουσιάσεις βιβλίων και ποιητικών συλλογών από μακρινές περιοχές της Ελλάδας όπως η Κρήτη.

Αγαπημένη ανάμνηση, ένα αφιέρωμα στον Τάσο Λειβαδίτη το οποίο κάλυψε η τότε αυτοδιαχειριζόμενη Ερτ3, με απαγγελίες από το πατάρι, ορχηστρικά και βιντεοπροβολές, που ολοκληρώθηκε με συνεντεύξεις που έδωσαν ο Τίτος Πατρίκιος και η Άλκη Ζέη στην Ερτ3 για τις αναμνήσεις τους από τον ποιητή.

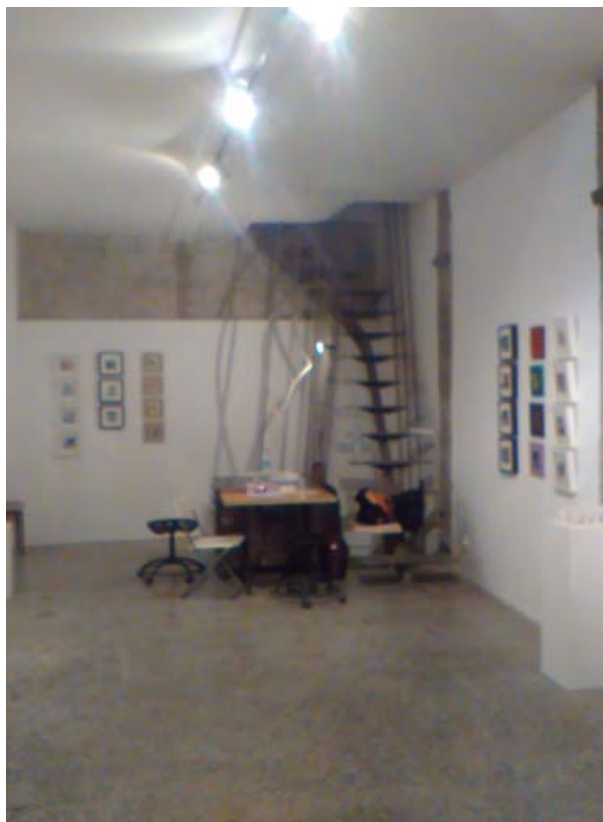
Αυτό που διαφοροποιεί, κατά την γνώμη ενός μέλους όλο το εγχείρημα, είναι η αφύπνιση της συλλογικής συνείδησης ως πρώτη προτεραιότητα. Δεν θα κάνουν εκπτώσεις σε αυτό που είναι και αυτό που προσφέρουν με δέλεαρ το κέρδος όσο μεγάλη και αν είναι η αναγκαιότητα. Χαρακτηριστικά αναφέρθηκε ότι δεν θα σερβίρουν τον πιο φτηνό καφέ από ανάγκη. Θα στηρίξουν την κοινότητα των Τσιάπας σερβίροντας ζαπατίστικο καφέ.

5.4 ArtNoise

Η ArtNoise ιδρύθηκε το 2016 και βρίσκεται επί της οδού Βεροίας 6 στη Θεσσαλονίκη. Ίσως το πιο απομακρυσμένο εγχείρημα από τη ημερήσια ζωντάνια του κέντρου της Θεσσαλονίκης κι αυτό όχι γιατί βρίσκεται πιο μακριά από ότι τα άλλα τρία εγχειρήματα που παρουσιάστηκαν μέχρι στιγμής από την Πλατεία Αριστοτέλους που θεωρείται η κεντρική πλατεία της πόλης, αλλά γιατί στεγάζεται σε μια περιοχή η οποία φάνηκε περίπου το 2000 να οδεύει προς έναν αστικό εξευγενισμό ο οποίος διαψεύστηκε.

Εικόνα 12. ArtNoise [α]

5.4.1 Εξευγενισμός μιας αστικής περιοχής

Από τα μέσα της δεκαετίας του '90 ακόμα η μείωση της απασχόλησης στον μεταποιητικό τομέα οδήγησε σε κλείσιμο μικρές βιοτεχνίες (κυρίως στο χώρο του υφάσματος) της οδού Βαλαωρίτου (Βλέπε χάρτη 1) και προς στιγμήν προσέλκυσε ανθρώπους με υψηλό πολιτιστικό κεφάλαιο οι οποίοι μετέτρεψαν τους παλιούς βιοτεχνικούς χώρους σε loft και προσέλκυσαν στην περιοχή πολλούς ανεξάρτητους δημιουργούς ξεκινώντας αυτό που στη βιβλιογραφία ορίζεται ως *πολιτιστικός εξευγενισμός* (cultural gentrification). Η οικειοποίηση δηλαδή μιας περιοχής και ο αποκλεισμός των προηγούμενων δικαιοχρηστών της από αυτούς που διαθέτουν την αισθητική δυναμική να την μετατρέψουν σε προϊόν προστιθέμενης αξίας (Zukin 2005: 283-286).

Η δημιουργία χώρων έκφρασης όπως το Πείραμα, η Σχολή Ανδρέας Βουτσινάς, η Ούγκα Κλάρα, μικρά εναλλακτικά στέκια και μαζί τους γκαλερί όπως η Toss και η Dynamo project space μαρτυρούν μια διαδικασία που περιγράφει χαρακτηριστικά ο Β. Αυδίκος (2014: 147–152) όταν αναφέρεται στον από τα κάτω εξευγενισμό του Μεταξουργείου. Η τάση αυτή όμως δεν ολοκληρώθηκε διότι πολύ γρήγορα τα περισσότερα μαγαζιά πέρασαν στα χέρια ιδιωτών με αποκλειστικά κερδοσκοπικά κίνητρα που αναζητούσαν μια νέα δημιουργική συσπείρωση (cluster) επιχειρήσεων για να μεταφέρουν τις δραστηριότητές τους από την παρηκμασμένη πλέον περιοχή των Λαδάδικών¹⁷ (Τούλας 2013).

5.4.2 Η γκαλερί

Ανάμεσα στις επιχειρήσεις που αναφέραμε, ήταν και η ArtNoise, τότε ιδιωτική γκαλερί με το όνομα του επιχειρηματία ως διακριτό τίτλο, που λειτούργησε επί 7 χρόνια πριν κλείσει οριστικά και την θέση της πάρει το σημερινό εγχείρημα, με τη συμμετοχή και του προηγούμενου ιδιοκτήτη ο οποίος παρείχε το χώρο. Μια μακρόστενη ψηλοτάβανη αίθουσα στο ισόγειο της οδού, που την προσπερνάς εύκολα ακόμα και αν την ψάχνεις, ένα υπόγειο που δεν επισκέφτηκα και ένα μεγάλο πατάρι που ενώνονται με μια ελικοειδή σκάλα, περισσότερο επιβλητική παρά λειτουργική.

¹⁷ Ζώνη αποκλειστικά με καταστήματα αναψυχής.

Εικόνα 13. ArtNoise [β]

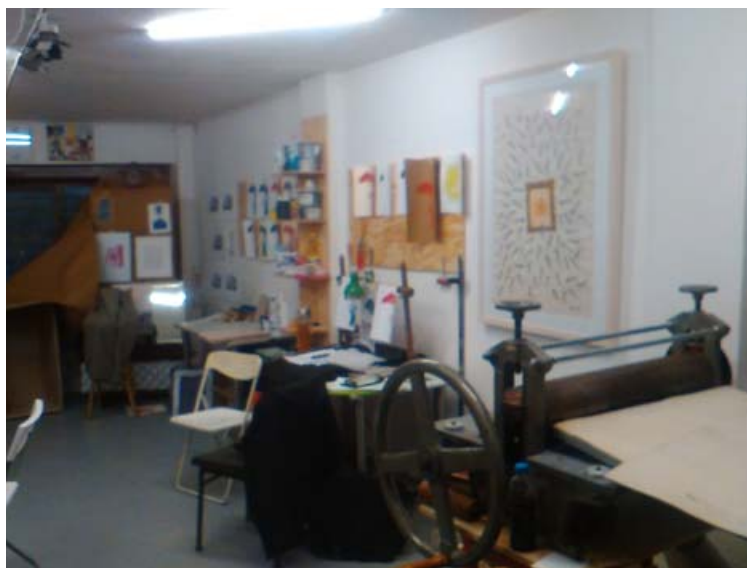
Ο χώρος δεν μου ήταν άγνωστος γιατί έχω παρευρεθεί στο παρελθόν σε εκθέσεις, κυρίως συλλόγων εικαστικών τις οποίες φιλοξενεί η γκαλερί και στις οποίες τυχαίνει να είμαι μέλος αλλά δεν έτυχε να πάρω μέρος η ίδια. Οι εκθέσεις αυτές συνήθως λειτουργούν απογευματινές ώρες, συχνά με την υποχρέωση των καλλιτεχνών να παρίστανται εκ περιτροπής για τη φύλαξη του χώρου. Κάτι ανάλογο διαπίστωσα και κατά τις επισκέψεις μου αυτή τη φορά.

Δε θα κρύψω πως η αρχική επικοινωνία δεν υπήρξε με όλα τα μέλη εύκολη και έχω την αίσθηση ότι οι συνεντεύξεις δεν θα είχαν πραγματοποιηθεί εάν δεν είχα επιστρατεύσει φίλους που διαθέτουν ένα κύρος στον χώρο των γκαλερί. Με άλλα μέλη πάλι ήταν εξαιρετική και γόνιμη ή απλά εξαιρετική χωρίς να καταλήξει όμως σε συνάντηση λόγω αδυναμίας και των δύο να συντονίσουμε τα εργασιακά μας ωράρια. Όταν λοιπόν ξεκίνησα την πρώτη συνέντευξη ενδεχομένως και εγώ να μην είχα και την καλύτερη προδιάθεση.

Η εξέλιξη της ήταν αποκαρδιωτική και όταν μάλιστα οπτικο-ποιήθηκε κατά την απομαγνητοφώνηση διαπίστωσα ότι ο κύριος ομιλητής ήμουν εγώ, καθώς προσπαθούσα να εκμαιεύσω κάτι παραπάνω από μονολεκτικές απαντήσεις ή και αμήχανες σιωπές επαναλαμβάνοντας και αναδιατυπώνοντας τις ερωτήσεις. Το γεγονός ότι η συνάντησή μας είχε οριστεί χωρίς να το γνωρίζω την ίδια ώρα με το σεμινάριο παραδοσιακών τεχνικών βιβλιοδεσίας την παράδοση του οποίου έκανε το μέλος το οποίο θα έδινε τη συνέντευξη, δεν βοήθησε καθόλου στην διεξαγωγή της. Μου έδωσε παρόλα αυτά την ευκαιρία να παρακολουθήσω κι εγώ τις ομολογουμένως πολύ

ενδιαφέρουσες τεχνικές και τον πλούτο των γνώσεων που μεταδόθηκε στο εργαστήριο αυτό καθώς αναγκαστήκαμε να διακόψουμε τη συνέντευξη μετά από κάποιες άκαρπες προσπάθειες που κάναμε εν μέσω γέλιων και δυνατών συζητήσεων των κατά τα άλλα συνομήλικών μας μαθητών, που ξέφευγαν από την τάξη κάθε φορά που ένιωθαν να παραμελούνται.

Εικόνα 14. ArtNoise [γ]

Αναφέρω με την ευκαιρία ότι τα άλλα δύο σεμινάρια που γίνονται στο ευρύχωρο πατάρι του χώρου είναι η χειροποίητη μεταξοτυπία και η χαρακτηριστική, κάτι που ξεκίνησε μετά το κλείσιμο της γκαλερί και την μετατροπή της σε έδρα του νέου σχήματος της Κοιν.Σ.Επ. πριν από ένα χρόνο και λίγους μήνες και είχαν αμέσως μεγάλη επιτυχία, Το γεγονός αποδίδεται στις σπάνιες γνώσεις που προσφέρονται από εξειδικευμένα μέλη τα οποία επιλέγουν να «[...]βυσματώνουν» τους εαυτούς τους και όχι να εκμεταλλεύονται απλήρωτη εθελοντική εργασία όπως μου είπαν.

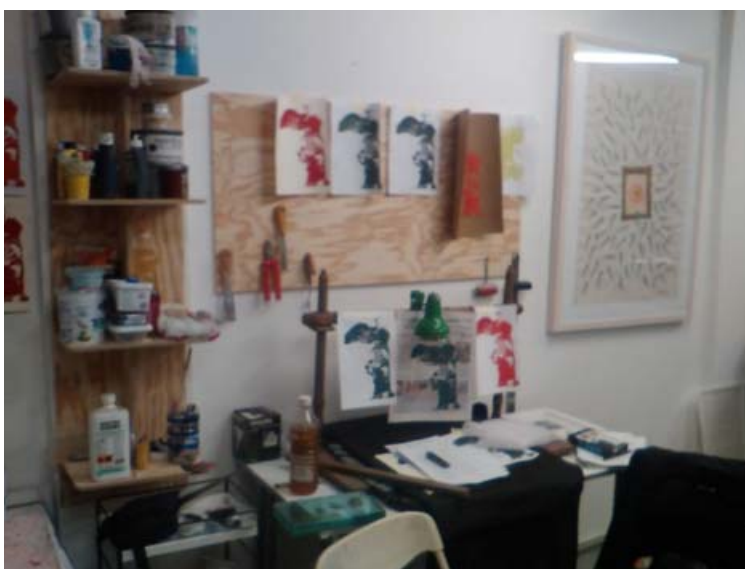
Η συνέντευξη ολοκληρώθηκε μετά το μάθημα χωρίς να βελτιωθεί σημαντικά η μεταξύ μας επικοινωνία ως τη στιγμή που έκλεισα τον καταγραφέα και διαπίστωσα ότι είχα αδικήσει αρκετά τον συνομιλητή μου. Αν η συνέντευξη είχε δοθεί κάτω από καλύτερες συνθήκες θα είχα διαπιστώσει νωρίτερα την αμηχανία που του προκάλεσε το μικρόφωνο και θα είχα φανεί πιο ευέλικτη κρατώντας σημειώσεις. Αν αναφέρομαι σε αυτό το επεισόδιο δεν είναι για να εκθέσω τη συστολή του συνομιλητή μου αλλά για να τονίσω τη σημασία της προσαρμογής της μεθοδολογίας προκειμένου να επιτευχθούν οι σκοποί μιας έρευνας.

Επιστρέφοντας στη λειτουργία του εγχειρήματος, λόγω του μικρού αριθμού των ενεργών μελών όπως έμαθα, επιλέγουν να αποκαλούν την τακτική συνεργασία τους Διοικητικό Συμβούλιο και προσπαθούν ακόμα να βρουν τους ρυθμούς τους.

Επέλεξαν να κρατήσουν την γκαλερί όχι επειδή προσδοκούν σε κέρδη. Άλλωστε όπως μου ανέφεραν δεν υπάρχει αγοραστικό κοινό πλέον και τα κέρδη από όλες τις δραστηριότητες είναι πολύ περιορισμένα και καλύπτουν μόνο τις ανάγκες του χώρου. Ο ευρύτερος στόχος είναι να γίνουν μια επιχείρηση σε θέση να διαχειριστεί μεγαλύτερες πολιτιστικές δράσεις από ότι μια γκαλερί, η οποία όμως χρησιμεύει στο να διατηρείται ένας κύκλος καλλιτεχνών στο βαθμό που η γκαλερί βοηθά και αυτόν τον κύκλο να προβάλλεται. Αποτελεί δηλαδή ένα «πρόσωπο» προς τον έξω κόσμο, μέσα από το οποίο μπορεί κανείς να «σπρώξει» και άλλα πράγματα.

Για τους ίδιους λόγους κράτησαν και τα δύο ονόματα της γκαλερί ώστε να δοθεί η αίσθηση της συνέχειας τουλάχιστον για κάποιο διάστημα ώσπου να γίνει γνωστός ο χώρος με το νέο του όνομα. Αυτό το διαπίστωσα κι εγώ αναζητώντας το χώρο στο διαδίκτυο αλλά μου δόθηκε η εντύπωση ότι περισσότερο μπερδεύει το νέο κοινό παρά βοηθάει στην προβολή των δράσεων, καθώς τότε αυτές αποδίδονται στον παλιό, τότε στον καινούργιο και ενίοτε και στους δύο χώρους.

Εικόνα 15. ArtNoise [δ]

Αν και το εγχείρημα είναι νέο, φαίνεται να το βαραίνει η κούραση του παρελθόντος και μια βεβαιότητα ότι πολύ δύσκολα θα κατορθώσει να συνεχίσει χωρίς χρηματοδότηση από κάποιο πρόγραμμα που όμως δεν φαίνεται πιθανή. Στο θεσμικό πλαίσιο μιας

Κοιν.Σ.Επ δεν διαπίστωσαν μεγάλη διαφορά από ότι σε αυτό μιας κανονικής επιχείρησης από την οποία έχουν ήδη πείρα.

Οι ερωτώμενοι αντιλαμβάνονται το συλλογικό αυτό εγχείρημα ως την ανάγκη οργανικά δεμένων πολιτιστικών δράσεων τεκμηριωμένων με επιστημονική σοβαρότητα και όχι ως ευκαιριακών εικαστικών δράσεων «πασπαλισμένων» με κοινωνικές δράσεις όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ένα μέλος. Προσωπική μου εκτίμηση είναι ότι δεν είναι όλοι οι συμμετέχοντες στον ίδιο βαθμό συνειδητοποιημένοι. Παρόλα αυτά, είναι δυνατόν κανείς να ξεκινά με πολύ πραγματιστικούς όρους αλλά να πασχίζει με ειλικρίνεια να συμβαδίσει με τις αρχές του εγχειρήματος στο οποίο ενεπλάκει παρασυρμένος από την δίνη των γεγονότων.

Κεφάλαιο 6

Συμπεράσματα της ανάλυσης

Οι διαπιστώσεις στις οποίες κατέληξα έπειτα από προσεκτική ανάγνωση και κωδικοποίηση των ημιδομημένων συνεντεύξεων συσχετίζοντάς τες με τα δεδομένα των απαντήσεων κλειστού τύπου και των σημειώσεων που συγκεντρώθηκαν ως προϊόν της συμμετοχικής παρατήρησης, δεν μπορούν να αποτυπωθούν εκτενώς διότι το υλικό που συγκεντρώθηκε μετά και από την απομαγνητοφώνηση ξεπερνά τις 55.000χιλ. λέξεις. Επομένως, δεδομένου και του περιορισμού μίας μεταπτυχιακής διατριβής, θα επιχειρήσω να τις παρουσιάσω κατηγοριοποιώντας τις απαντήσεις των ερωτώμενων σε επιμέρους άξονες. Επιπλέον, για τις ανάγκες κατανόησης του αναγνώστη διευκρινίζω ότι στο εξής όπου γίνεται αναφορά στο κείμενο σε στρατευμένες ομάδες αναφέρομαι σε όσες προέρχονται από χώρους του αναρχικού κινήματος και της εξωκοινοβουλευτικής αριστεράς χωρίς αυτό να σημαίνει ότι στα εγχειρήματά τους δεν αξιοποιούν επιχειρηματικές πρακτικές, και όπου γίνεται αναφορά σε εγχειρήματα που λειτουργούν με επιχειρηματικούς όρους δεν εννοώ ότι σε αυτά δεν συμμετέχουν με την ιδιότητα του μέλους, άτομα που αναπτύσσουν κινηματική δράση ή δεν εμφορούνται από αρχές και αξίες της κοινωνικής οικονομίας.

6.1 Προσωπικά κίνητρα

Μελετώντας τα τέσσερα παραδείγματα που επέλεξα διαπίστωσα σημαντικές διαφορές σε επιμέρους ζητήματα αλλά ένα κυρίαρχο ως προς τα κίνητρα που οδήγησαν τα μέλη να συστήσουν ένα φορέα που να συγκαταλέγεται στην θεσμοθετημένη κοινωνική οικονομία. Η οικονομική κρίση υπήρξε καθοριστική για τις επιλογές και των τεσσάρων εγχειρημάτων. Οι θεσμικές διευκολύνσεις ενός συνεταιριστικού σχήματος ή μιας μη κερδοσκοπικής εταιρίας όπως η απαλλαγή από εισφορές σε ταμεία, ή η δυνατότητα συμμετοχής ακόμα και ενός δημόσιου υπαλλήλου ή ενός ήδη ασφαλισμένου αυτοαπασχολούμενου καθιστούν αυτή την επιλογή ως την πιο ευέλικτη. Το συνεργατικό κομμάτι δεν ήταν αμελητέο αλλά δεν ήταν η πρώτη αυθόρμητη απάντηση συνήθως.

Κυρίαρχη είναι η ανάγκη στα προσωπικά κίνητρα των περισσότερων μελών. Κάποιοι συμπλήρωναν 10 χρόνια ανεργίας μετά από πολυετείς σπουδές πριν τους γίνει η πρόταση να συμμετέχουν. Ακόμα και όσοι αυτοαπασχολούνται, διαπιστώνουν ότι δύσκολα τα βγάζουν πέρα και μπαίνουν στη διαδικασία- άλλοτε με κρυφή, άλλοτε φανερή ελπίδα - να γίνει αυτό, ένα μέσο βιοπορισμού και, ιδανικά, να απεμπλακούν από την άλλη εργασία τους. Μέλος ανέφερε χαρακτηριστικά «[...]εδώ αν μη τι άλλο αν ζορίσει κι η κατάσταση δεν πληρώνουμε και κανένα φόρο και τίποτα και τέλος πάντων έστω ένα ψωμί κι ένα γάλα -ξέρω 'γω- θα τα έχουμε».

Αντίθετα, όσοι εκφράστηκαν με επιχειρηματικούς όρους κυρίως, προέβαλαν ως πρώτη την ανάγκη της αξιοποίησης των προσόντων που απέκτησαν επενδύοντας κόπο και χρόνο και της επιθυμίας τους να εργαστούν σε έναν τομέα που αγαπούν και που είναι το αντικείμενό τους. Οι τελευταίοι δίνουν την εντύπωση ότι προέρχονται από μικρομεσαία στρώματα που τους προσφέρονται και άλλες εναλλακτικές, όμως αντιλαμβάνονται την κρίση ως μια μορφή πίεσης να γίνουν πιο τολμηροί επαγγελματικά. Να σκεφτούνε «έξυπνα». Τα παραπάνω φαίνονται και από το γεγονός ότι επένδυσαν όχι μόνο στην υποδομή όπως όλα άλλωστε τα εγχειρήματα, αλλά και σε επαγγελματίες συμβούλους. Ένα μέρος όμως της προσεγμένης αυτής αυτό-παρουσίασης τους πιστεύω ότι οφείλεται και στο ότι ήμουν μια άγνωστη και πως θα εκμυστηρεύονταν πιο ελεύθερα ζητήματα βιοποριστικά αν άνηκα στον φιλικό τους κύκλο.

6.2 Σκέψεις πάνω στην κοινωνική οικονομία

Όπως ομολογούν, στην πλειοψηφία τους αισθάνονται πιο δημιουργικοί ως μέλη και εκτιμούν ότι οφείλεται στην συνεργασία με άλλους ανθρώπους και στη δυνατότητα να λειτουργούν συλλογικά και αμεσοδημοκρατικά, χωρίς να το αποδίδουν στο πλαίσιο της κοινωνικής οικονομίας στο οποίο εντάσσονται. Κατά την εκτίμησή μου, τα μέλη όλων των εγχειρημάτων που εξέτασα δένονται κυρίως από δεσμούς συναντίληψης. Η αμεσοδημοκρατική αρχή *ένα μέλος μία ψήφος* είναι ένα κανονιστικό πλαίσιο περισσότερο. Μια λύση τελικής καταφυγής και όχι η ουσία της σχέσης τους, ανεξάρτητα από τον πολιτικό (ή μη) προσανατολισμό της εκάστοτε ομάδας. Το ότι δεν χρειάζεται να συζητήσουν ή να ψηφίσουν για το αν θα πουλήσουν ένα προϊόν που δεν τους εκφράζει και μπορούν ατομικά να πάρουν την πρωτοβουλία να μην το προωθήσουν

παραδείγματος χάριν. Όπου αυτό λείπει, όσο μικρός και να είναι ο αριθμός των μελών δεν κατορθώνουν να λειτουργήσουν συλλογικά.

Με τη συναντίληψη δεν αναφέρομαι στη φιλία, γιατί συχνά κάποια από τα μέλη δεν γνωρίζονταν όταν αποφάσισαν να συνεργαστούν. Κινούνται όμως προηγουμένως στα ίδια πεδία (1.2.4) είτε πολιτικά είτε ακαδημαϊκά. Δεν θεωρώ τυχαίο ακόμα, σε συνάρτηση με την «πελατεία» τους όπως οι ίδιοι την σκιαγράφησαν, ότι όσες περισσότερες προσβάσεις είχε μια ομάδα σε διάφορα πεδία (κυρίως πολιτικά) τόσο λιγότερη σπουδή αφιέρωνε στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης ως προωθητικό εργαλείο. Ταυτόχρονα, και αυτό παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, κάθε ένα από τα εγχειρήματα διαχειρίζεται διαφορετικά την διαδικτυακή του εικόνα. Όσοι δεν κατορθώνουν να δέσουν ως ομάδα παρουσιάζουν διασπασμένη εικόνα ακόμα και στο facebook διατηρώντας πολλές σελίδες χωρίς μια να προβάλλεται ως επίσημη.

Η συναντίληψη αυτή αφορά περισσότερο ζητήματα που άπτονται στον τρόπο κοινωνικοποίησής τους και όχι σε ένα θεωρητικό σχήμα το οποίο ασπάζονται. Μέσα στο ίδιο εγχείρημα φαίνεται να συνυπάρχουν απόψεις εκ διαμέτρου αντίθετες αναφορικά με την κοινωνική οικονομία. Από τη θέση ότι μπορεί «[...]να δημιουργήσει μια δυναμική, κοινωνική, οργάνωσης της εργασίας και της παραγωγής με βάση τους όρους του συνεργατισμού, πράγμα το οποίο προφανώς δεν θα το ήθελε κανένας από τους “από πάνω.» έως την θέση ότι πρόκειται για «κατασκευασμένη έννοια» που λειτουργεί «[...]σαν προκάλυμμα, και για την κυβέρνηση και για τις επιχειρήσεις στο να έχουν φτηνό εργατικό δυναμικό, εύκολα ανακυκλούμενο και στο να μούνε... να ιδιωτικοποιηθούν και κάποιες παροχές που θα 'πρεπε να 'ναι του κρατικού τομέα. Όπως βρεφονηπιακοί σταθμοί, φροντίδα ηλικιωμένων, [...]». Το ίδιο μέλος συμπληρώνει «[...]αντιμετωπίζω μόνιμα μια μικρή σχιζοφρένεια, έτσι; (γέλιο) Γιατί ενώ συμμετέχω σ' αυτό, δεν συμφωνώ με το πλαίσιο συμμετοχής». Όλοι όμως τελικά συμφωνούν ότι στο παρόν πλαίσιο «[...]μιλάμε για μια αυτοδιαχείριση της φτώχειάς μας και τίποτα παραπάνω».

Άλλες ομάδες πάλι παρουσιάζονται πιο συμπαγείς στις θέσεις τους αλλά παραδόξως διαπίστωσα μικρο-εντάσεις στην καθημερινή λειτουργία που τις αποδίδω στο άγχος που προκαλεί η οικονομική δυσπραγία και η ανασφάλεια, γιατί σχετίζονται με διαφωνίες στην ποιότητα παροχής υπηρεσιών. Θεωρούν ότι εντάσσονται μεν στο πλαίσιο της κοινωνικής οικονομίας, αλλά ότι αυτό είναι «[...]τελειώς αποτυχημένο» γιατί δεν είναι παρά ένα κομμάτι της γενικής οικονομίας. Δεν δέχονται επομένως το

σχήμα του Pierce (1.4.2) και θεωρούν ότι στον καπιταλισμό υπάρχει μόνο η αγορά και το κράτος, με το οποίο διατείνονται ότι δεν θέλουν καμία σχέση (πχ επιχορηγήσεις) αν και, όταν στη συζήτηση αναφέρεται το κράτος, αυτοί που το εκτιμούν λιγότερο το υποστήριζαν περισσότερο για τον αναδιανεμητικό ρόλο που έχει. Όποια όμως θέση και αν παίρνουν όλες οι στρατευμένες ομάδες, δεν πιστεύουν ότι η κοινωνική οικονομία μπορεί να λειτουργήσει ως εναλλακτικό σύστημα οργάνωσης της οικονομίας που να οδηγήσει στον κοινωνικό μετασχηματισμό χωρίς την ύπαρξη ενός κινήματος.

Οι λιγότερο στρατευμένοι μέσα από τις ομάδες, αντιμετωπίζουν με σκεπτικισμό τη θεσμοθέτησή της ΚΑΛΟ και την θεωρούν ασαφή εννοιολογικά. Τι προσδιορίζει το «κοινωνικό» αναρωτιούνται και καταλήγουν ότι σε κάθε «[...]εποχή έχουμε μεγάλη επανάληψη κάποιων άλλων λέξεων. Αυτές χτίζουν ένα αόρατο κοινωνικό σώμα, το οποίο υπακούει ότι προς τα εκεί πρέπει να πάμε. Ωραία; Αυτά είναι αρκετά ασαφή πάντα...».

Η συμβολή των εγχειρημάτων τους στην οικονομία, πιστεύουν ότι συνίσταται περισσότερο στην δημιουργία κίνησης κεφαλαίων στην αγορά (spillovers) καθώς πληρώνουν ΦΠΑ, πάγια, δήμους, ΑΕΠΥ, εμπόρους και προμηθευτές αλλά ταυτόχρονα πλήττουν τα Ταμεία στο βαθμό που ο νόμος δεν υποχρεώνει τα συνεργατικά σχήματα να ασφαλίζουν τους εργαζόμενους. Προχωρώντας βαθύτερα, ένα μέλος σχολιάζει ότι το κράτος κινήθηκε πολύ έξυπνα θεσμοθετώντας την κοινωνική οικονομία γιατί μετέφερε ένα κοινωνικό πρόβλημα στον μικρόκοσμο μιας συλλογικότητας, γι' αυτό και πολλά συνεργατικά σχήματα «πλακώνονται» και κλείνουν και προσθέτει χαρακτηριστικά «[...] είναι μεροκάματο Πακιστάν. Αν είχες αφεντικό, θα τον είχες γδάρει, θα τον είχες κάψει... δεν ξέρω τι θα τον είχες κάνει (γέλιο). Εδώ με ποιον να μαλώσεις; Με τον εαυτό σου; Με τον συνάδελφό σου; Με τον φίλο σου; Με τον σύντροφό σου;»

6.3 Βιωσιμότητα

Καθώς τα περισσότερα εγχειρήματα μπαίνουν στον τέταρτο χρόνο λειτουργίας, όσοι θέλησαν να απαντήσουν, θέτουν έναν χρονικό ορίζοντα αποτυχίας στα πέντε έτη, όπου θεωρούν ότι θα βρεθούν μπροστά σε καθοριστικές αποφάσεις για τη συνέχιση ή όχι του εγχειρήματος. Όσοι παρουσίασαν μια ανοδική πορεία μέσα στα χρόνια – έστω και μηδαμινή – φαίνονται διατεθειμένοι να το παλέψουν, αλλά και όσοι βρίσκονται σε δεινή οικονομική θέση δεν θα ήθελαν να εγκαταλείψουν αν δεν υποχρεωθούν από τις

περιστάσεις. Σε κάθε περίπτωση, σε προσωπικό επίπεδο, βασίζονται συχνά σε κάποιο «μαξιλαράκι» όπως λένε, όπως το κύριο εισόδημα του συντρόφου.

Οι περισσότεροι ερωτώμενοι αντιμετωπίζουν με μεγάλο σκεπτικισμό την βιωσιμότητα των κοινωνικών εγχειρημάτων στο χώρο του πολιτισμού τουλάχιστον, τον οποίο γνωρίζουν και καλύτερα και αμφιβάλλουν ότι με αυτές τις εργασιακές συνθήκες μπορούν να συνεχίσουν για καιρό. Ένα μέλος αναφέρει χαρακτηριστικά ότι είχε ασφάλιση από την αρχή, αλλά κατάφεραν να του κάνουν πρόσληψη στο τρίτο έτος λειτουργίας. Άλλος παρατηρεί ότι ίσως εκτός από βαθιά οικονομική και κοινωνική κρίση υπάρχει και πολιτισμική κρίση και ότι η ενασχόληση με τον πολιτισμό αξίζει τον κόπο ηθικά και πολιτικά αλλά δεν μπορούν να βιοποριστούν πολλοί από αυτόν.

Σε αντίθεση με τις προηγούμενες απόψεις, όσοι δραστηριοποιούνται στον τουρισμό είναι πολύ αισιόδοξοι ότι στην Ελλάδα ο πολιτισμός είναι μια μεγάλη βιομηχανία που μπορεί να εξασφαλίσει θέσεις εργασίας σε πολύ κόσμο, αρκεί να αξιοποιούνται οι πρωτότυπες ιδέες, όμως δεν μπορεί να στηριχτεί στο κράτος παρά σε ιδιωτικές χορηγίες. Μακριά από αυτή τη λογική, και παρά τις αντιρρήσεις που εκφράζουν για την εξάρτηση των κοινωνικών εγχειρημάτων από κρατικούς φορείς, κάποια στρατευμένα εγχειρήματα εξετάζουν το ενδεχόμενο να διεκδικήσουν ένα πρόγραμμα του ΕΣΠΑ καθαρά για λόγους επιβίωσης.

Προχωρώντας σε μια διαπίστωση, σε αντίθεση με κάποια από τα συμπεράσματα της βιβλιογραφικής επισκόπησης (3.4.1), τα εγχειρήματα που αποτέλεσαν το αντικείμενο της παρούσης έρευνας και που δραστηριοποιούνται στον χώρο του πολιτισμού δεν στηρίζονται για την επιβίωσή τους σε κρατικές επιχορηγήσεις, είτε γιατί δεν πιστεύουν σε αυτές, είτε γιατί φαίνεται να μην κατορθώνουν να ενταχθούν σε κάποιο πρόγραμμα που να αφορά τον πολιτισμό ή να είναι σε θέση να τον εντάξει στην ατζέντα του.

6.4 Απολαβές

Σε κάθε περίπτωση όλοι οι συμμετέχοντες θεωρούν ότι ο χρόνος που αναλώνουν δεν αντιστοιχεί με τις οικονομικές τους απολαβές. Όπως προκύπτει και από τις ερωτήσεις κλειστού τύπου, αυτές είναι από μηδενικές έως 430 ευρώ χωρίς να είναι σταθερές μηνιαία και φτάνουν για να καλύψουν κυρίως τις πάγιες ανάγκες λειτουργίας των χώρων. Κάποιοι ανέφεραν ότι αυτή τη στιγμή είναι μέσα κατά 10.000 ευρώ. Εκεί εντοπίζουν και τον κύριο ανασταλτικό παράγοντα για τη συμμετοχή τους, με ελάχιστες

εξαιρέσεις όσων ανέφεραν δυστοκία συμπόρευσης με τα άλλα μέλη. Η διαπίστωση αυτή έρχεται σε αντίθεση με τις γενικότερες εκτιμήσεις (2.2.3) ότι η κοινωνική οικονομία συνιστά μια βιώσιμη οικονομική δραστηριότητα αλλά και ότι είναι σε θέση να συμβάλει (5.4.10) στην ώθηση της εσωτερικής ζήτησης.

6.5 Χρόνος και καθημερινότητα

Όταν οι ερωτώμενοι μιλάνε για την καθημερινότητα τους υπάρχει συχνά ένας ενθουσιασμός, είτε επειδή τους δόθηκε η δυνατότητα να απασχοληθούν στο αντικείμενό τους είτε τους πληρούν οι δραστηριότητες που οργανώνουν, παρόλο που αυτό μεταφράζεται σε ατελείωτες ώρες δουλειάς- ειδικά για όσους έχουν και δεύτερη απασχόληση- που συχνά δεν είναι διακριτές από τον ελεύθερο χρόνο. Η ένταση εργασίας που αφιερώνουν στο εγχείρημα στο οποίο συμμετέχουν εξαρτάται πρωτίστως από τη δεύτερή τους απασχόληση και την εποχικότητά της.

Επειδή όλα τα εγχειρήματα πραγματοποιούν πολλές δράσεις πέρα από τη μία ή δύο σταθερές επιχειρηματικές τους δραστηριότητες, ουσιαστικά βρίσκονται διαρκώς στην διαδικασία εκπόνησης ενός project είτε πρόκειται για ξεναγήσεις, βιβλιοπαρουσιάσεις, μουσικές βραδιές ή εκθέσεις (4.3.2). Ακόμα, όταν το κύριο αντικείμενο τους το επιτρέπει, λειτουργούν με διπλή ιδιότητα ώστε η δεύτερη να υποστηρίζει οικονομικά την πρώτη (π.χ. βιβλιοπώλες-σερβιτόροι ή γκαλερίστες-καθηγητές). Λιγότερο επηρεάζεται ο χρόνος όσων μοιράζονται τις ώρες εργασίας με πιο αυστηρά ωράρια, με αποτέλεσμα όμως οι απολαβές να είναι πενιχρές και να μην επαρκούν για την αυτοσυντήρηση.

Ξεκινώντας αυτήν την έρευνα, είχα την ψευδαίσθηση ότι πολλές από τις απαντήσεις τις γνώριζα ήδη, πριν ακόμα συγκεντρώσω το υλικό μου. Ιδιαίτερα από τα εγχειρήματα που έχουν σαφή πολιτικό προσανατολισμό, περίμενα παραδείγματος χάριν ότι θα δινόταν ιδιαίτερη έμφαση στην εξάλειψη της διάκρισης χειρονακτικής και διανοητικής εργασίας. Παρόλα αυτά, σε όλα ανεξαιρέτως τα εγχειρήματα ο καταμερισμός εργασίας γινόταν βάσει των ικανοτήτων και του διαθέσιμου χρόνου. Οι ερωτώμενοι απάντησαν πως αν άλλαξε σε κάτι ο τρόπος που βλέπουν πια τα πράγματα είναι ότι τα αντιμετωπίζουν λιγότερο ιδεαλιστικά.

6.6 Σπουδές και κοινωνική καταξίωση

Όπως διαπίστωσα από τα ερωτηματολόγια κλειστού τύπου (5.4.4) αυτό που είναι κοινό σε όλους τους ερωτώμενους με εξαίρεση ένα μέλος που όμως αναπτύσσει και αυτό συγγραφική δραστηριότητα, είναι το υψηλό επίπεδο εκπαίδευσης. Για κάποιους ερωτώμενους μάλιστα η εξαργύρωση των σπουδών, ηθική και οικονομική, παίζει πρωταρχικό ρόλο σε βαθμό που λέξεις όπως πτυχίο και σπουδές να αναφέρονται ενδεικτικά εννέα φορές μέσα στις τρεις πρώτες σελίδες της συνέντευξης. Κατά την διάρκεια των συνεντεύξεων αποφάσισα να εισάγω και άλλη μια παράμετρο σχετική με το από πού εκπηγάει το αίσθημα της κοινωνικής καταξίωσης - όταν και αν αυτό υπάρχει - και διαπίστωσα ότι όσοι λειτουργούν καθαρά με όρους κοινωνικής επιχειρηματικότητας εκτιμούν ότι αν απολαμβάνουν τώρα μεγαλύτερη καταξίωση, είναι επειδή ανήκουν στη σφαίρα της κοινωνικής προσφοράς και δευτερευόντως επειδή δραστηριοποιούνται στον πολιτισμό. Οι υπόλοιποι ερωτώμενοι από την άλλη, θεωρούν ότι είναι η επαφή και γνωριμία με ανθρώπους του πολιτισμού που τους προσέδωσε ένα άλλο κύρος.

6.7 Σχέσεις με δημόσιους φορείς και δικτύωση

Διαφωτιστική ήταν η εμπειρία ενός από τους ερωτώμενους για το άμεσο τουλάχιστον μέλλον των Κοιν.Σ.Επ που δραστηριοποιούνται στον πολιτισμό. Περιληπτικά, κλήθηκε να συμμετάσχει μαζί με άλλες Κοιν.Σ.Επ σε συνάντηση που συνδιοργάνωσαν ο Δήμος Θεσσαλονίκης και η Ελληνο-γερμανική Συνεργασία με τη συμβολή δύο γερμανών εμπειρογνομώνων για ένα πιλοτικό πρόγραμμα διαχείρισης σκουπιδιών. Στη δεύτερη συνάντηση και χωρίς να ξέρει να πει πως πάρθηκαν οι αποφάσεις, η καλλιτεχνική διαχείριση των σκουπιδιών που πρότεινε ο ίδιος είχε βγει εκτός προγράμματος. Συγκεκριμένα είχε προτείνει εκπαίδευση προσφύγων στην επανάχρηση-επανασχεδιασμό επίπλων (αντικείμενο που γνωρίζει καλά) από τα σκουπίδια ώστε και να αποκτήσουν δεξιότητες αλλά και να προβληθεί σε αυτό το πιλοτικό στάδιο η επανάχρηση. Εισέπραξε τη θυμηδία του κοινού και ένα μέλος άλλης Κοιν.Σ.Επ του φώναξε *Ποιοι πρόσφυγες; Εμείς δεν είμαστε πρόσφυγες; Τι είμαστε τώρα;* Φιλοσοφώντας το, αναγνωρίζει την υπερβολή στην τοποθέτηση αυτή, αλλά και την αλήθεια της. Οι γερμανοί εμπειρογνώμονες του είπαν ότι σε δεύτερο στάδιο, ίσως σε τρία χρόνια να είναι εφικτό.

Αυτά όμως «[...]δείχνουν ότι το δικό μας το κομμάτι, σ' αυτό που ονομάζουμε *κοινωνική οικονομία*, πάντα έχει μια δευτερεύουσα θέση. Στα μυαλά...». Αυτό που φαίνεται να συγκρατεί από την εμπειρία τέλος, με κάποια δόση στωικής επίγνωσης της πραγματικότητας είναι πως «[...]τώρα αυτά... ψιλά γράμματα γι' αυτούς, όταν οι άλλοι ασχολούνται με το τονάζ. Είναι πολύ χαρακτηριστικό μερικές λέξεις είναι κλειδιά για ν' αντιληφθείς πού είναι ο άλλος και που είσαι εσύ.» Και πολύ αργότερα επαναλαμβάνει μιλώντας για τους τοπικούς φορείς «[...]έχει να κάνει και με το πώς οι τοπικοί[...]το μετατρέπουν σε ψήφους. Άρα λοιπόν, δεν υπάρχει μέτρο, κατηγοριοποίηση, όπως εμείς την αντιλαμβανόμαστε για το τι μπορεί να έχει προτεραιότητα ή όχι. Είναι άλλα τα μέτρα τους. Είναι τονάζ. Κατάλαβες;».

Πράγματι, όπως διαπιστώθηκε και από την βιβλιογραφική επισκόπηση οι περισσότερες έρευνες επικεντρώνουν το ενδιαφέρον τους στις κοινωνικές επιχειρήσεις που δραστηριοποιούνται στο χώρο της υγείας, της πρωτογενούς παραγωγής και του περιβάλλοντος και είναι αυτές που δίνουν και το βηματισμό μέσα στα διάφορα δίκτυα. Ένα επόμενο βήμα αυτής της έρευνας επομένως θα μπορούσε να είναι η χαρτογράφηση των κοινωνικών επιχειρήσεων που δραστηριοποιούνται στον πολιτισμό στην περιοχή της Κεντρικής Μακεδονίας στην προοπτική δημιουργίας ενός στενότερου μεταξύ τους δικτύου ώστε να αποκτήσουν φωνή εντός ευρύτερων δικτύων.

Προς το παρόν οι δημόσιοι φορείς, σε αντίθεση με την εικόνα ενός οργανωμένου συστήματος διακυβέρνησης της κοινωνικής οικονομίας (3.3.4) που θέσπισε ο νέος νόμος, ελάχιστα γνωρίζουν και ακόμα λιγότερα είναι σε θέση να προσφέρουν στα διάφορα εγχειρήματα. Ως επιχείρημα αναφέρω μαρτυρία ερωτώμενου ο οποίος σε τηλεφωνική επικοινωνία με το υπουργείο που ανέλαβε την διαχείριση δεν μπόρεσε να ενημερωθεί ούτε για τον κοινωνικό απολογισμό που έπρεπε να υποβάλει ούτε κάποια άλλη πληροφόρηση να έχει διότι όπως του εξήγησαν, άλλαξαν τα δεδομένα και όχι μόνο δεν γνωρίζουν τα νέα, αλλά ούτε και σε ποιόν πρέπει να απευθυνθεί, γιατί και οι δικές τους θέσεις αλλάζουν συνέχεια. Βάσει αυτών και άλλων δεδομένων, προκύπτει από την έρευνα ότι η εμπειρία από φορείς του δημοσίου είναι αποθαρρυντική.

Ως προς την δικτύωση οι ερωτώμενοι ήταν φειδωλοί στις απαντήσεις τους και φαίνεται να είναι βυθισμένοι στον ομαδικό τους αγώνα να ορθοποδήσουν οικονομικά. Ιδίως οι στρατευμένες ομάδες δημιουργούν μικρά στενότερα δίκτυα, ενώ όσοι λειτουργούν με πιο επιχειρηματικούς όρους συμμετέχουν χωρίς αυταπάτες στα ήδη υπάρχοντα και κάποιοι διακρίνουν μια τάση στο θεσμοθετημένο χώρο της κοινωνικής οικονομίας για εκμετάλλευση επιδοτήσεων, αλλά έχουν πίστη ότι το τοπίο θα ξεκαθαρίσει σύντομα

στο βαθμό που οι κανόνες έχουν γίνει αυστηροί. Κανένας τους δεν διατηρεί επαφές με ξένα δίκτυα γιατί δεν το επιδίωξε.

6.8 Τοπικός χαρακτήρας

Τέλος, αναλύοντας τις απαντήσεις σε δύο ερωτήσεις που διαμορφώθηκαν έτσι ώστε να αποτελέσουν το έναυσμα για τοποθετήσεις σχετικές με ζητήματα παραδειγμάτων ανάπτυξης, μόνο ένας εκ των ερωτώμενων διαφοροποιήθηκε από τους υπόλοιπους και τοποθετήθηκε συγκροτημένα επί των αρχών της κοινωνικής οικονομίας. Συγκεκριμένα, οι ερωτήσεις αφορούσαν αφενός τη διάθεση συμμετοχής σε τοπικά νομίσματα και αφετέρου την επιθυμία μιας επέκτασης του εγχειρηματός τους σε πανελλαδική ή και πανευρωπαϊκή έκταση. Όλοι οι ερωτώμενοι πλην ενός υπήρξαν κάθετοι σε πιθανή συμμετοχή σε τοπικά νομίσματα ως μοχλό τοπικής ανάπτυξης, ακόμα και μέλος που είχε συμμετάσχει στο παρελθόν σε ένα αντίστοιχο πείραμα στη Θεσσαλονίκη, το Κοι.Νο. (Κοινωνικό Νόμισμα), ενώ όταν τους δινόταν η δυνατότητα να οραματιστούν ελεύθερα ένα μέλλον, πολλοί απάντησαν ότι θα ήθελαν να επεκταθούν πανελλαδικά και αρκετοί - γιατί όχι - και πανευρωπαϊκά σε μια πορεία, χωρίς να κάνουν κάποια συσχέτιση αυτής της επιλογής με προηγούμενη ερώτηση σχετική με ενδεχόμενο ανταγωνισμό με επιχειρήσεις της κοινωνικής οικονομίας που δραστηριοποιούνται σε παρεμφερή αντικείμενα.

Το μέλος που διαφοροποιήθηκε θεωρεί ότι όλες αυτές οι δράσεις τοπικής εμβέλειας εντάσσονται στη λογική των βοηθητικών δομών επιβίωσης και οραματίζεται την επέκταση του εγχειρήματος σε μια λογική μικροκλίμακας και όχι στη βάση μιας πολυεθνικής συνεργατικής επιχείρησης.

Οι σχέσεις των υπό εξέταση εγχειρημάτων με άλλα συνεργατικά εγχειρήματα με παρεμφερές αντικείμενο υπήρξε προς το παρόν αγαστή αλλά κατά την εκτίμησή μου αυτό συμβαίνει επειδή όλα τα εγχειρήματα έχουν πολύ μικρή εμβέλεια. Δεν μπορούμε να γνωρίζουμε συνεπώς με ποιόν τρόπο θα αντιμετώπιζαν μεταξύ τους ανταγωνισμούς αν συγκρούονταν τα συμφέροντά τους. Για να σχηματίσουμε καλύτερη εικόνα επ' αυτού θα πρέπει ενδεχομένως να μελετήσουμε μεγαλύτερους αγροτικούς συνεταιρισμούς ή αν θέλουμε να παραμείνουμε στον χώρο του πολιτισμού, να μελετήσουμε Κοιν.Σ.Επ. που ασχολούνται με κάποια μορφή του τουρισμού στην ίδια περιοχή.

Κλείνοντας θα ήθελα να παρατηρήσω ότι σε κατ'ιδίαν συζητήσεις υπήρξαν ερωτώμενοι οι οποίοι αναφέρθηκαν στο ρεύμα της αποανάπτυξης ως αναπτυξιακό παράδειγμα, όμως κατά τη διάρκεια των συνεντεύξεων, και θεωρώντας ότι δόθηκαν πολυάριθμες ευκαιρίες να αναπτύξουν τη συλλογιστική τους δεδομένων και των προηγούμενων αναφορών, δεν τοποθετήθηκαν σχετικά. Αυτός υπήρξε και ο λόγος που κατά την διαρκή ανατροφοδότηση μεταξύ του θεωρητικού και του ερευνητικού μέρους καθ' όλη την διάρκεια της έρευνας δεν ενέταξα στο θεωρητικό μέρος αναφορές στο κίνημα της αποανάπτυξης συνυπολογίζοντας και τα περιορισμένα όρια μίας μεταπτυχιακής διατριβής.

Επίλογος

Από την ανάλυση του θεωρητικού μέρους της παρούσας διατριβής επιβεβαιώνεται η αρχική υπόθεση ότι η έρευνα για την κοινωνική οικονομία βρίσκεται ακόμα σε εξέλιξη και ότι οι προσπάθειες εννοιολογικού προσδιορισμού όλων των όρων που εντάσσονται στο σχήμα που αποκαλείται τρίτος τομέας της οικονομίας αλλά και η σαφής οριοθέτηση του ίδιου του τομέα δυσχεραίνονται εξ αιτίας διαφορετικών προσεγγίσεων.

Οι διαφορετικές αυτές προσεγγίσεις είτε προκύπτουν από θεωρητικές αναζητήσεις οι οποίες κυοφορούνται μέσα σε κινηματικές διαδικασίες με σκοπό να αντιστρατευθούν μακροπρόθεσμα τις αρχές οργάνωσης και λειτουργίας και τις αξίες του κυρίαρχου καπιταλιστικού συστήματος, είτε αποτελούν προϊόν κανονιστικών αναδιατυπώσεων σε μια απόπειρα υπό όρων ενσωμάτωσης ενός μέρους των δραστηριοτήτων της κοινωνικής οικονομίας στην οικονομία της αγοράς.

Και στις δύο περιπτώσεις, οι θεωρητικές αναζητήσεις και οι πειραματικές εφαρμογές των εγχειρημάτων που εντάσσονται ή κατατάσσονται στην κοινωνική οικονομία φαίνονται να είναι γέννημα μιας βαθιάς κρίσης του υπάρχοντος καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής που οδηγεί - όπως προκύπτει και από το ερευνητικό μέρος - άτομα και ομάδες στην αναζήτηση τεχνικών επιβίωσης και δημόσιες πολιτικές στην θεσμοθέτηση «κατασκευών» με τη μορφή διαφόρων νομικών μορφωμάτων σε εθνικό επίπεδο. Οι κατασκευές αυτές, επιχειρούν να καλύψουν την αδυναμία του αναδιανεμητικού κράτους να εκπληρώσει πλέον το ρόλο του, και την αδυναμία της αγοράς να διαχειριστεί την οικονομική κρίση αφήνοντας την προσφορά και τη ζήτηση στους κανόνες της αυτορρύθμισης.

Από την ανάλυση του ερευνητικού μέρους, και με δεδομένο τον περιορισμό που θέτει ο μικρός αριθμός μελέτης περιπτώσεων, δεν είναι δυνατή μια γενίκευση των συμπερασμάτων. Πρόθεση της έρευνας αυτής εξ άλλου υπήρξε να αναδείξει τις «μερικές» αλήθειες των εμπλεκόμενων στα υπό έρευνα εγχειρήματα. Ωστόσο, προκύπτει ότι οι εμπλεκόμενοι στην πλειοψηφία τους αντιλαμβάνονται αυτήν την «κατασκευή» και επιλέγουν να δράσουν εντός της όποια ερμηνεία και αν της δίνουν, εγκλωβισμένοι από την ανάγκη της επιβίωσης αλλά και την ανάγκη συσπείρωσης γύρω από μικρές εξωστρεφείς συλλογικότητες εντός των οποίων αισθάνονται δημιουργικοί.

Έλεγχος της μεθοδολογίας

Εκτιμώ ότι η μεθοδολογία που χρησιμοποίησα στην παρούσα διατριβή εξυπηρέτησε τους σκοπούς της έρευνας στο βαθμό που απαντήθηκαν όλα τα ερευνητικά ερωτήματα σχετικά με την διερεύνηση των αντιλήψεων και των απόψεων των ερωτώμενων καθώς και των κινήτρων που τους ώθησαν να δραστηριοποιηθούν στον τομέα της κοινωνικής οικονομίας μέσα από τη διεξαγωγή των ημιδομημένων συνεντεύξεων, καθώς και της καταγραφής της εμπειρίας που αποκόμισαν από τη συμμετοχή τους και των μελλοντικών τους προσδοκιών με βάση αυτή την εμπειρία.

Ακόμα, μέσα από τη συμμετοχική παρατήρηση και την συλλογή επιπλέον δεδομένων θεωρώ ότι έγινε δυνατή η καταγραφή του τρόπου με τον οποίο αντιλαμβάνονται και εφαρμόζουν τα συγκεκριμένα εγχειρήματα την κοινωνική οικονομία στον χώρο του πολιτισμού, καθώς και η κατανόηση των προσωπικών χαρακτηριστικών των ερωτώμενων.

Περαιτέρω έρευνα

Βάσει αυτής της καταγραφής διαπιστώθηκαν κατά την εκτίμησή μου ιδιαιτερότητες των εγχειρημάτων που δραστηριοποιούνται στους τομείς της δημιουργικής οικονομίας οι οποίες δίνουν το έναυσμα για περεταίρω έρευνα. Συγκεκριμένα θα ήταν σκόπιμη, σε πρώτο στάδιο, μία καταγραφή των εν λόγω εγχειρημάτων και των αντικειμένων δράσης τους στην ευρύτερη περιοχή της Κεντρικής Μακεδονίας ώστε να διαπιστωθεί κατά πόσον στηρίζονται όντως σε κρατικές επιχορηγήσεις όπως υποστηρίζουν οι μελέτες του θεωρητικού μέρους της διατριβής για τις επιχειρήσεις της κοινωνικής οικονομίας ή όχι, όπως διαφαίνεται από το ερευνητικό της μέρος και σε ποιο βαθμό οφείλεται αυτό στο γεγονός ότι δραστηριοποιούνται στον πολιτισμό, συγκρινόμενες και με επιχειρήσεις που δραστηριοποιούνται σε άλλους τομείς.

Επιπλέον, σκόπιμη θα ήταν η περαιτέρω διερεύνηση της ομοιότητας που παρουσιάζει η κοινωνική οικονομία με τη δημιουργική οικονομία όσον αφορά στη σύνδεσή τους με την κοινωνική πολιτική, αλλά και την εκτίμηση ότι αποδεικνύονται ανθεκτικές στην υφεσιακή συγκυρία, και κατά πόσον αυτό διαπιστώνεται από την εμπειρική έρευνα στον ελλαδικό χώρο σε συνθήκες παρατεταμένης ύφεσης.

Παράρτημα Α

Ερωτηματολόγια της έρευνας

Α.1 Ερωτηματολόγιο κλειστού τύπου

Η ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΣΤΟ ΧΩΡΟ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ - (ΜΕΛΕΤΕΣ ΠΕΡΙΠΤΩΣΗΣ)

ΛΥΔΙΑ ΝΤΟΚΑΤΖΗ
2017

Το ερωτηματολόγιο που καλείστε να συμπληρώσετε, έχει συνταχθεί στο πλαίσιο εκπόνησης διπλωματικής εργασίας του μεταπτυχιακού προγράμματος σπουδών «Πολιτιστική Πολιτική και Ανάπτυξη» του Ανοιχτού Πανεπιστημίου Κύπρου (ΑΠΚΥ) και αποσκοπεί στη συλλογή στοιχείων για την κατανόηση της εφαρμογής της κοινωνικής οικονομίας στο χώρο του πολιτισμού στην Ελλάδα. Τα στοιχεία των ερωτώμενων είναι εμπιστευτικά και θα χρησιμοποιηθούν αποκλειστικά για τις ανάγκες της συγκεκριμένης έρευνας.

Σας ευχαριστώ θερμά για τη συμβολή σας στο ερευνητικό αυτό πόνημα.

Το ακόλουθο ερωτηματολόγιο καλύπτει τις ερωτήσεις κλειστού τύπου για την λήψη δημογραφικών και άλλων μετρήσιμων στοιχείων.

Κωδικός ερωτηματολογίου

1. Φύλο
Γυναίκα Άνδρας

2. Ηλικία

Έως 25	26 - 35	36 - 45	46 - 55	56 - 65	66 και άνω
--------	---------	---------	---------	---------	------------

3. Εθνικότητα

4. Επίπεδο εκπαίδευσης

- α) Απόφοιτοι υποχρεωτικής εκπαίδευσης
- β) Απόφοιτοι δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης
- γ) Απόφοιτοι Ανώτερης εκπαίδευσης (ΙΕΚ κ.λπ.)

- δ) Απόφοιτοι Ανώτατης εκπαίδευσης (ΑΕΙ/ΤΕΙ)
- ε) Κάτοχοι Μεταπτυχιακού
- στ) Κάτοχοι Διδακτορικού
5. Ο φορέας/επιχείρηση λειτουργεί :
- α) Λιγότερο από ένα έτος β) Περισσότερο από ένα έτος
- γ) Περισσότερο από δύο έτη δ) Περισσότερο από τρία έτη
6. Συμμετέχετε στον φορέα/επιχείρηση :
- α) Λιγότερο από ένα έτος β) Περισσότερο από ένα έτος
- γ) Περισσότερο από δύο έτη δ) Περισσότερο από τρία έτη
7. Μορφή συμμετοχής :
- Μέλος, Μισθωτός, Εθελοντής, Άλλο
8. Ώρες μηνιαίας απασχόλησης (ακριβώς ή κατά προσέγγιση)
9. Το εισόδημά σας προέρχεται από:
- α) Εργασία (εκτός κοινωνικής επιχείρησης)
- β) Τους γονείς
- γ) Μεικτό
- δ) Άλλο (επιδόματα, εισοδήματα κ.λπ.)
- ε) Δεν απαντώ
10. Το εισόδημά σας (ως καθαρή μηνιαία αμοιβή) από την συμμετοχή σας σε φορέα/επιχείρηση της κοινωνικής οικονομίας είναι:

0	0 έως 430	431 έως 550	551 έως 950	Δεν απαντώ
---	-----------	-------------	-------------	------------

Κωδικός ερωτηματολογίου

A.2 Ερωτηματολόγιο ημιδομημένων συνεντεύξεων

ΟΔΗΓΟΣ ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗΣ ΣΤΑ ΜΕΛΗ ΤΩΝ ΕΓΧΕΙΡΗΜΑΤΩΝ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΚΑΙ ΑΛΛΗΛΕΓΓΥΑΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ

1. ΕΣΩΤΕΡΙΚΗ ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΚΑΙ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ - ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

- Ποια είναι η έδρα της επιχείρησης και η χωρική της εμβέλεια
- Ποιος ο τρόπος οργάνωσης και λήψης αποφάσεων μεταξύ των μελών
(αριθμός μελών, εργαζομένων, εθελοντών, συνεργατών, καθήκοντα και
ρόλοι, συνέλευση μελών και Δ.Σ., καθημερινότητα της οργάνωσης κ.ο.κ.)
- Ποιες οικονομικές δραστηριότητες αναπτύσσετε; Ποιες υπηρεσίες/προϊόντα παράγετε;
- Ποιοι είναι οι στόχοι της επιχείρησής σας;
- Ποιες είναι οι αρχές βάσει των οποίων λειτουργείτε; Με ποιόν τρόπο θεωρείτε ότι πληροίτε χαρακτηριστικά της κοινωνικής οικονομίας;

2. ΠΡΟΣΩΠΙΚΑ ΚΙΝΗΤΡΑ ΚΑΙ ΕΜΠΕΙΡΙΕΣ

- Ποια ήταν τα κίνητρα για τη συμμετοχή σας; (οικονομικά, κοινωνικά, άλλα, προσωπική διαδρομή)
- Έπαιξε ρόλο η κρίση στην επιλογή σας ή κατά την γνώμη σας προϋπήρχαν οι όροι για τη συγκρότηση μιας ομάδας με αντίστοιχους στόχους;

- Ποιος είναι ο δικός σας ρόλος στην επιχείρηση; Δραστηριοποιήστε στο αντικείμενό σας και αν ναι, θεωρείτε ότι είστε περισσότερο δημιουργικοί λειτουργώντας στο πλαίσιο της κοινωνικής οικονομίας;
- Περιγράψτε μου την εμπειρία σας από τη συμμετοχή σας.
Έχει αλλάξει η καθημερινότητά σας σε σχέση με πριν και αν ναι πώς;
Πόσο προσωπικό χρόνο καταλαμβάνει η ενασχόλησή σας με την επιχείρηση;
Είναι διακριτές οι ώρες εργασίας από τις ελεύθερες;
Συγκρούεται ή/και εμπλέκεται με τυχόν άλλες επαγγελματικές σας υποχρεώσεις;
Θα λέγατε ότι αναλώνετε περισσότερο/λιγότερο χρόνο σε σχέση με τις τυχόν οικονομικές σας απολαβές; Έχετε θέσει στον εαυτό σας ένα χρονικό ορίζοντα αποτυχίας του εγχειρήματος σας;
Αισθάνεστε διαφορετικά σε σχέση με την κοινωνική και επαγγελματική σας καταξίωση;
- Ποιους θεωρείτε ως ανασταλτικούς παράγοντες για τη συμμετοχή σας;
(δυσκολίες, εμπόδια)

3. ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΔΙΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ ΕΓΧΕΙΡΗΜΑΤΟΣ – ΑΝΑΤΡΟΦΟΔΟΤΗΣΗ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΑΝΤΙΚΤΥΠΟ

- Η κοινωνική οικονομία εξ ορισμού εμπεριέχει μια κοινωνική διάσταση στην οποία δίνεται έμφαση στο κοινωνικό όφελος έναντι του ατομικού κέρδους. Μιλήστε μου περισσότερο γι' αυτό.
- Προσδιορίστε τους κοινωνικούς στόχους του εγχειρήματός σας σε σχέση και με τη δραστηριοποίησή σας στο χώρο του πολιτισμού.
- Αν χωρίσουμε τους ανθρώπους στους οποίους απευθύνεστε σε τρεις διακριτές ομάδες : α) τα μέλη της ομάδας σας β) τους πελάτες σας γ) την ευρύτερη κοινότητα, τι κάνετε για να πετύχετε τους κοινωνικούς σας στόχους ως προς την κάθε μια; (Διάθεση τυχόν πλεονάσματος/κέρδους)
- Πώς θα περιγράφατε τον «πελάτη» σας από τις μέχρι τώρα εμπειρίες σας; Ποια τα χαρακτηριστικά του; (μορφωτικό, κοινωνικό, οικονομικό, πολιτιστικό υπόβαθρο)

- Πώς μετράτε την απόδοσή σας και τον μακροπρόθεσμο κοινωνικό αντίκτυπο των δράσεών σας; Ακολουθείτε κάποια μεθοδολογία σχεδιασμού και αποτίμησης των μη οικονομικών δραστηριοτήτων σας; Δημοσιοποιείτε αυτές τις αποτιμήσεις;

4. ΘΕΣΜΙΚΟΙ ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ

- Τι ρόλο έπαιξαν κρατικοί φορείς στη γνωριμία σας με την κοινωνική οικονομία;
- Πώς συνέβαλαν στη μετέπειτα πορεία της επιχείρησής σας; (χρηματοδοτικά εργαλεία, συμβάσεις δημοσίου, επιχορηγήσεις, σχέσεις με την τοπική αυτοδιοίκηση κ.ο.κ.)
- Ήταν αποθαρρυντική/ενθαρρυντική η εμπειρία σας από τους δημόσιους φορείς;
- Με αφορμή την ψήφιση του νέου νόμου ν.4430/2016 για την κοινωνική και αλληλέγγυα οικονομία θα θέλατε να σχολιάσετε το θεσμικό πλαίσιο;

5. ΔΙΚΤΥΩΣΗ ΚΑΙ ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΑ ΜΕ ΑΛΛΟΥΣ ΦΟΡΕΙΣ ΚΑΙ ΚΙΝΗΜΑΤΑ

- Έχετε αποκτήσει σχέσεις δικτύωσης με :
 - α) άλλους φορείς της κοινωνικής και αλληλέγγυας οικονομίας;
 - β) ευρωπαϊκούς και διεθνείς οργανισμούς συνεργασίας και προώθησης της κοινωνικής οικονομίας;
- Στις συνεργασίες σας δίνετε προτεραιότητα σε ομάδες της τυπικής ή και της άτυπης κοινωνικής οικονομίας;
- Έχει συμβεί να βρεθείτε σε σχέση ανταγωνισμού με κάποια επιχείρηση κοινωνικής οικονομίας με συναφές αντικείμενο; Αν ναι, πώς το διαχειριστήκατε;

6. ΒΙΩΣΙΜΟΤΗΤΑ

- Πώς αξιολογείτε την οικονομική βιωσιμότητα του εγχειρήματός σας;

- Έχετε κάποιες προσωπικές εκτιμήσεις για τη βιωσιμότητα των εγχειρημάτων της κοινωνικής οικονομίας στο χώρο του πολιτισμού στην Ελλάδα, μετά και από την εμπειρία σας;
- Μπορεί κατά τη γνώμη σας η κοινωνική οικονομία να σταθεί στα πόδια της χωρίς την κρατική στήριξη;
- Μπορεί κατά τη γνώμη σας η κοινωνική οικονομία να υποσκελίσει σταδιακά λειτουργίες της ελεύθερης αγοράς ή/και της κρατικής πρόνοιας;

7. ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΟ – ΠΟΛΙΤΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

- Θα λέγατε ότι η συμμετοχή σας έχει επηρεάσει τον τρόπο που βλέπετε και άλλα ζητήματα; (ιδεολογικά, πολιτικά κ.ο.κ.)
- Με ποιόν από τους παρακάτω όρους ταυτίζεστε περισσότερο; Τρίτος τομέας, κοινωνική οικονομία, αλληλέγγυα οικονομία, εναλλακτική οικονομία, συμμετοχική οικονομία, συνεργατική οικονομία, οικονομία των αναγκών.
- Λειτουργούσατε σε κάποιο βαθμό και πριν από το εγχείρημά σας με όρους εναλλακτικούς ως προς το υπάρχον κοινωνικό – οικονομικό – πολιτικό σύστημα αξιών;
- Από τη βιβλιογραφία προκύπτει ότι τα κινήματα της αλληλέγγυας οικονομίας ταυτίστηκαν με ένα εναλλακτικό σύστημα οργάνωσης της οικονομίας στην κατεύθυνση ενός κοινωνικού μετασχηματισμού. Πώς τοποθετήστε εσείς προσωπικά απέναντι σε αυτή την ιδέα;
- Μιλήστε μου για την ομάδα σας. Θεωρείτε ότι έχετε επιτύχει να συνδυάσετε συλλογικές και ατομικές ανάγκες; Συνυπάρχετε με μέλη που αντιλαμβάνονται διαφορετικά από εσάς την κοινωνική οικονομία;

8. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ ΚΑΙ ΜΕΛΛΟΝΤΙΚΑ ΣΧΕΔΙΑ

- Θα σας ενδιέφερε η συμμετοχή σε ένα δίκτυο εναλλακτικού τοπικού νομίσματος;

- Θα σας ενδιέφερε η επιχείρησή σας να εξελιχθεί σε πανελλαδικό ή και πανευρωπαϊκό επίπεδο σε μια πορεία;
- Συνοψίζοντας, τι αποκομίσατε από αυτήν την εμπειρία και ποιο είναι το προσωπικό σας όραμα για το μέλλον το δικό σας και της επιχείρησής σας;

Παράρτημα Β

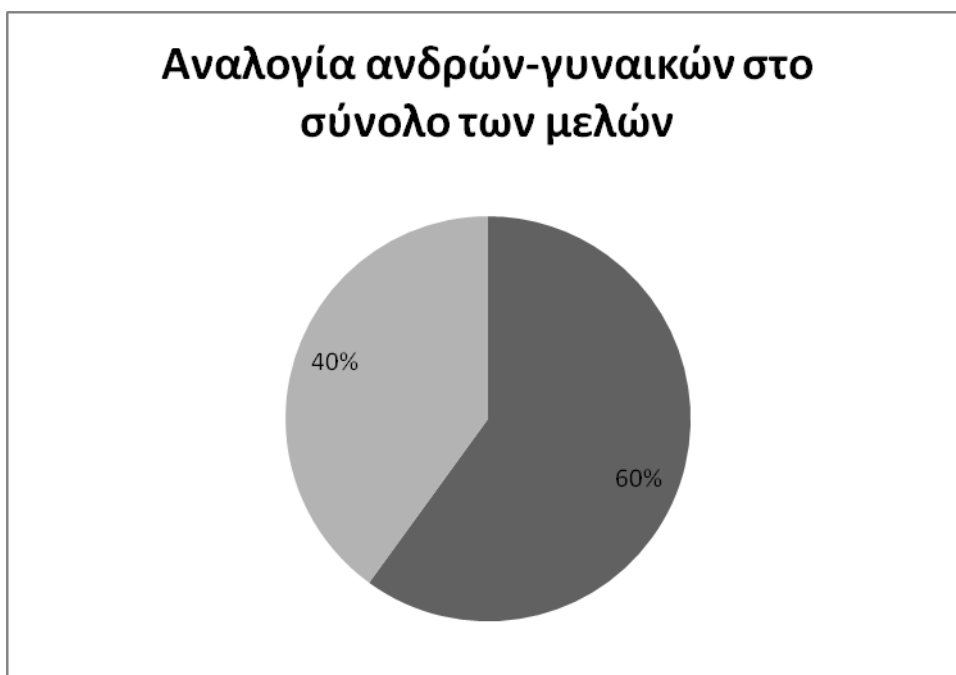
Δημογραφικά και άλλα μετρήσιμα στοιχεία

Τα στοιχεία που ακολουθούν αποτελούν προϊόν επεξεργασίας των ερωτήσεων κλειστού τύπου του ερωτηματολογίου το οποίο κλήθηκαν να απαντήσουν οι ερωτώμενοι πριν από τις συνεντεύξεις. Συνολικά συμμετείχαν στην έρευνα εννέα άτομα, δύο από κάθε εγχείρημα εκτός από μία μελέτη περίπτωσης όπου συμμετείχαν τρία άτομα. Αν και δεν είναι δυνατόν να εξάγει κανείς ασφαλή συμπεράσματα που να οδηγούν σε γενικεύσεις από ένα μικρό δείγμα όπως της παρούσης έρευνας, θεωρώ ότι κάποια στοιχεία είναι διαφωτιστικά και είναι δυνατόν να αποτελέσουν έναυσμα για περαιτέρω έρευνα.

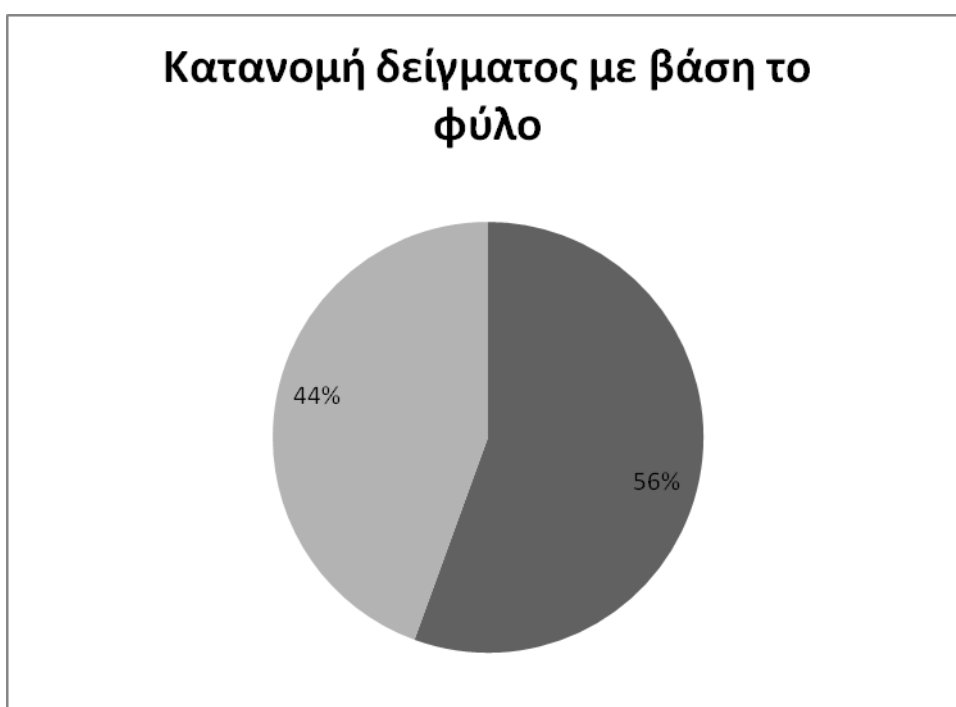
B.1 Φύλο

Μια εικόνα για τη σύνθεση του συνόλου των μελών θεωρώ ότι είναι παραπλανητική δεδομένου ότι υπήρξαν εγχειρήματα με αμιγώς γυναικεία σύνθεση και άλλα όπου ο ανδρικός πληθυσμός υπερίσχυε συντριπτικά. Επομένως αν αφαιρούσε ή πρόσθετε κανείς τυχαία ένα από αυτά θα ανατρεπόταν πολύ το αποτέλεσμα. Συνολικά, τα τέσσερα υπό μελέτη εγχειρήματα είχαν είκοσι μέλη, πέντε έκαστο, σε αναλογία 12 γυναικών και 8 ανδρών, ενώ στις συνεντεύξεις πήραν μέρος 5 γυναίκες και 4 άνδρες.

Γράφημα 4. Αναλογία ανδρών-γυναικών στο σύνολο των μελών

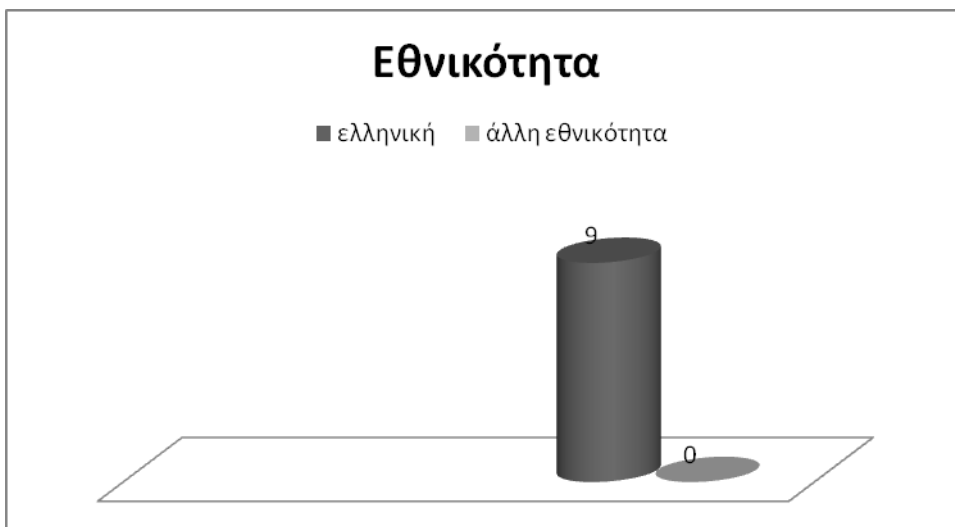
Γράφημα 5. Κατανομή δείγματος με βάση το φύλο

Β.2 Εθνικότητα

Το σύνολο των ερωτώμενων ήταν ελληνικής καταγωγής.

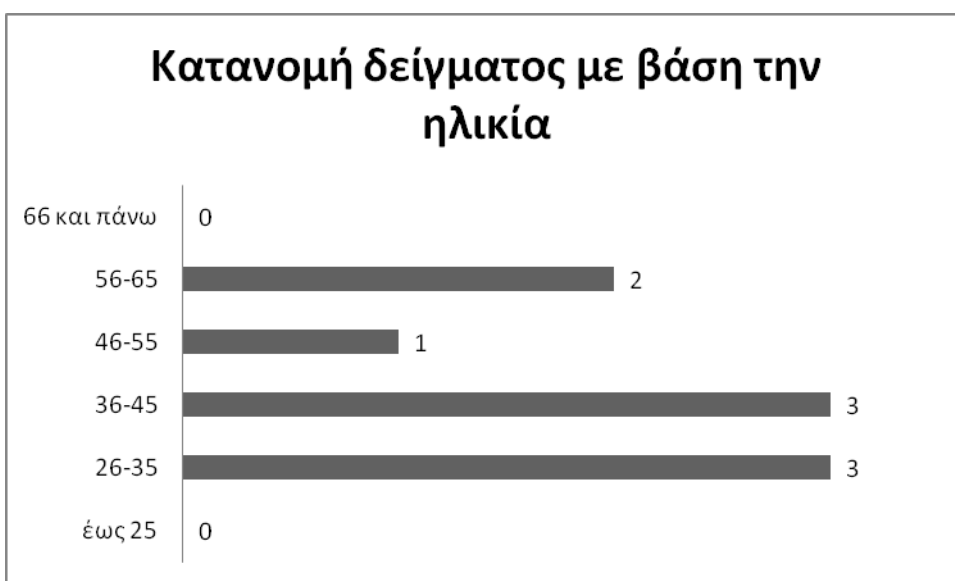
Γράφημα 6. Απεικόνιση της εθνικής προέλευσης του δείγματος

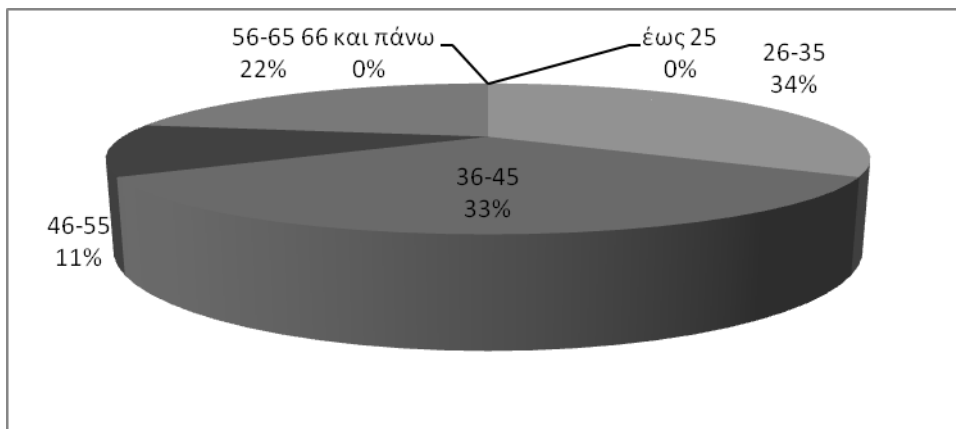
Β.3 Ηλικία

Το 67% των ερωτώμενων είναι από 26 έως 45 ετών και ανήκει στις ομάδες ηλικιών του ενεργά οικονομικού πληθυσμού που πλήττονται περισσότερο από την ανεργία σύμφωνα με τα τελευταία στοιχεία (ΕΛΣΤΑΤ).

Γράφημα 7. Κατανομή του δείγματος με βάση την ηλικία

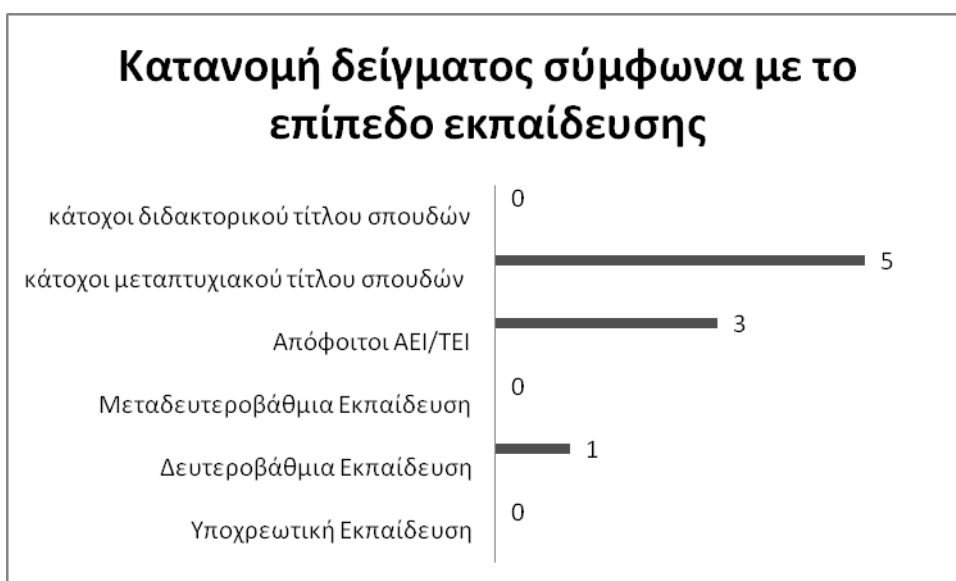
Γράφημα 8. Ποσοστιαία απεικόνιση ηλικιακής κατάταξης του δείγματος

B.4 Επίπεδο εκπαίδευσης

Στη συντριπτική τους πλειοψηφία και ανεξάρτητα από το φύλο και την ηλικιακή ομάδα, οι ερωτώμενοι είχαν υψηλό επίπεδο εκπαίδευσης χωρίς αυτό να κατατάσσεται απαραίτητα στο αντικείμενο του πολιτισμού (π.χ. λογιστές, νηπιαγωγοί κ.ο.κ.).

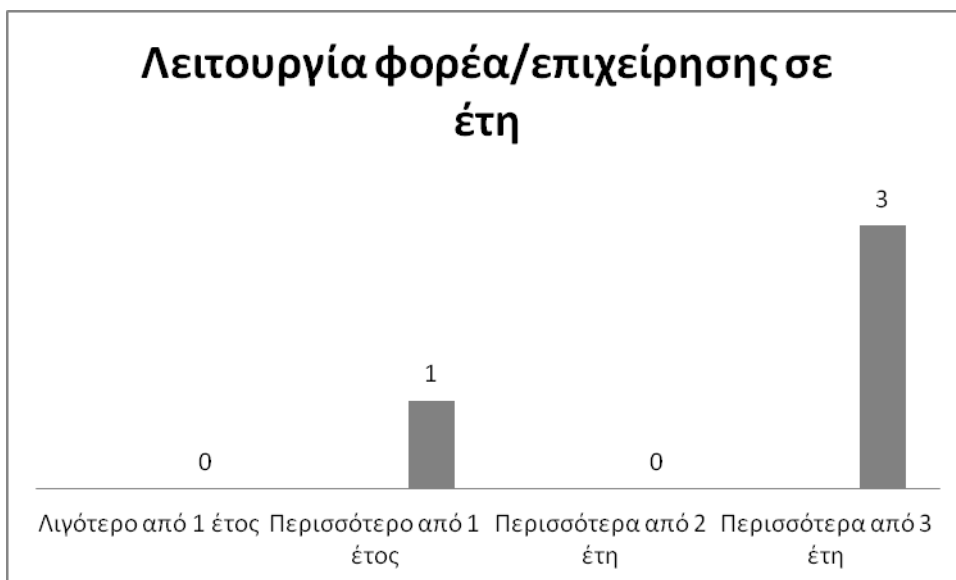
Γράφημα 9. Κατανομή δείγματος σύμφωνα με το επίπεδο εκπαίδευσης

B.5 Έτη λειτουργίας του φορέα/επιχείρησης

Οι τρεις μελέτες περίπτωσης λειτουργούν σχεδόν 4 χρόνια, ενώ η τέταρτη λειτουργούσε προηγουμένως υπό άλλο καθεστώς.

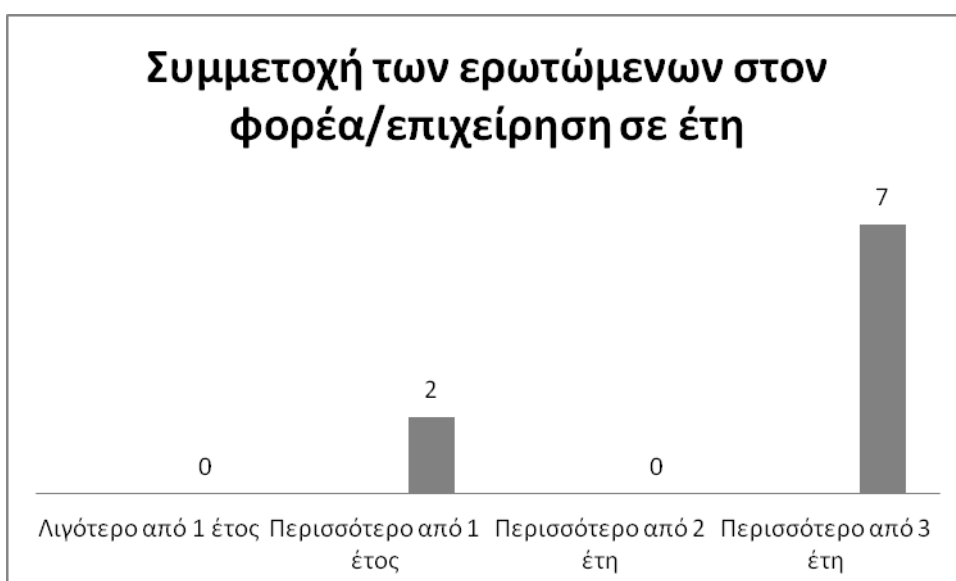
Γράφημα 10. Λειτουργία των εγχειρημάτων σε έτη

B.6 Έτη συμμετοχής των ερωτώμενων

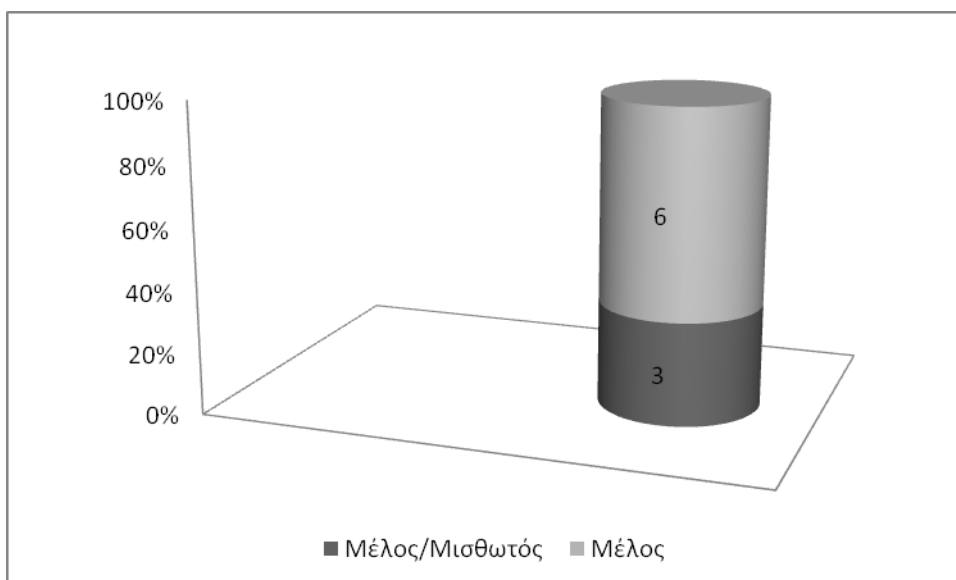
Το σύνολο των ερωτώμενων ανήκει στα ιδρυτικά μέλη του αντίστοιχου φορέα.

Γράφημα 11. Συμμετοχή των ερωτώμενων σε έτη

B.7 Αναλογία μισθωτών στο σύνολο των ερωτώμενων μελών

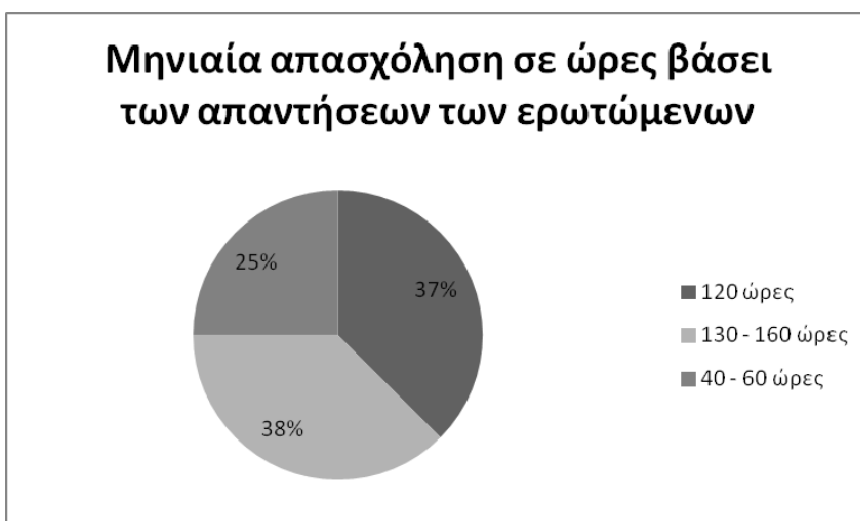
Γράφημα 12. Αναλογία μελών-μισθωτών/μελών

B.8 Ώρες απασχόλησης

Συχνά οι ερωτώμενοι αναθεωρούσαν προς τα πάνω την αρχική τους εκτίμηση κατά τη διάρκεια της συνέντευξης. Το μικρό δε ποσοστό του 25% το οποίο απάντησε ότι απασχολείται 40 με 60 ώρες στο εγχείρημα του οποίου είναι μέλος, διαθέτει τις ώρες αυτές επιπλέον των ωρών εργασίας του ως μισθωτός ή αυτοαπασχολούμενος σε άλλες δραστηριότητες.

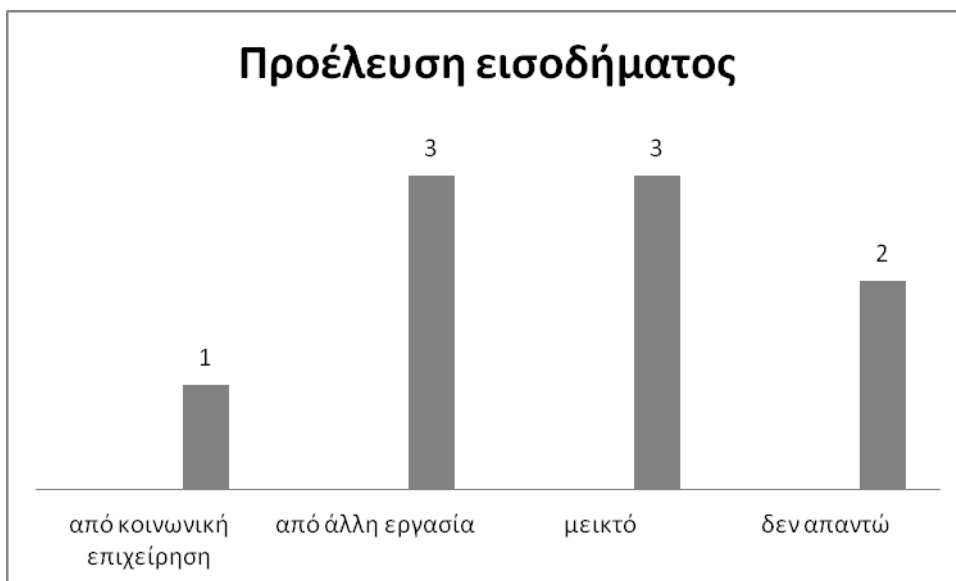
Γράφημα 13. Μηνιαία απασχόληση σε ώρες

B.9 Προέλευση εισοδήματος

Μόνο ένα μέλος απάντησε ότι τα εισοδήματά του προέρχονται αποκλειστικά από τη συμμετοχή του στο φορέα. Από τους υπόλοιπους που απάντησαν, 3 είναι μισθωτοί πλήρους ωραρίου ή ελεύθεροι επαγγελματίες και 3 συμπληρώνουν το εισόδημά τους δουλεύοντας και αλλού.

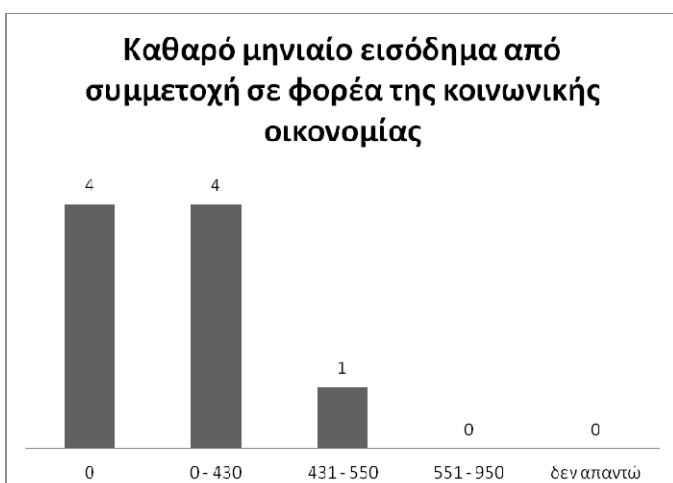
Γράφημα 14. Προέλευση εισοδήματος

B.10 Εισόδημα

Μόνο ένα μέλος απάντησε ότι για μηνιαία απασχόληση 120 ωρών έχει αποδοχές που κειμένονται από 431-550 ευρώ.

Γράφημα 15. Καθαρό μηνιαίο εισόδημα από συμμετοχή σε φορέα της κοινωνικής οικονομίας

Το ερώτημα που σχετίζεται με τις απολαβές από τη συμμετοχή σε κάποιο εγχείρημα της κοινωνικής οικονομίας διαμορφώθηκε βάσει μελέτης του 2014 του Γ. Ιωαννίδη και Χ. Πιέρρου για το Ινστιτούτο Εργασίας της Γ.Σ.Ε.Ε. στη βάση μιας πρότασης τριών σεναρίων διεξόδου από την κρίση στην απασχόληση και από την ύφεση, με στόχο την άμεση αποκλιμάκωση του ποσοστού ανεργίας και την ώθηση της εσωτερικής ζήτησης μέσω κρατικών προγραμμάτων απασχόλησης με το κράτος στο ρόλο του εργοδότη ύστατης καταφυγής. Σύμφωνα με την μελέτη, η ανελαστική δαπάνη διαβίωσης ενός ανέργου – κατ'εκτίμησή τους – ανέρχεται στα 400 ευρώ το μήνα, επομένως οι αποδοχές που διαμορφώνονται σε αυτό το επίπεδο ή και χαμηλότερες, περιορίζουν τις συνέπειες στην απασχόληση μόνο στα συγκεκριμένα άτομα ενώ η συνολική ζήτηση της οικονομίας παραμένει στα ίδια επίπεδα. Τα τρία σενάρια που επεξεργάζονται καθορίζουν τις καθαρές αμοιβές στα : 495 ευρώ/μήνα, στα 545 ευρώ/μήνα ή στα 594 ευρώ/μήνα (586, 644 και 703 αντιστοίχως σε μεικτά όπως καθορίζεται και από τη συλλογική σύμβαση εργασίας για τους άγαμους άνω των 25 ετών), όπου και στα τρία το ύψος της καθαρής αμοιβής είναι αρκετά υψηλότερο των 431,75 ευρώ/μήνα που αποτελεί τον μισθό εισαγωγής, επομένως δημιουργούν τις συνθήκες ώστε να εγκαινιαστεί ένας ενάρετος κύκλος οικονομικής μεγέθυνσης (Δικαιολογίτικα.gr 2016, Ιωαννίδης & Πιερρός 2015: 2-9). Το συγκεκριμένο ερώτημα δεν αποσκοπεί στη διεξαγωγή γενικών συμπερασμάτων σχετικών με τις αμοιβές των απασχολούμενων στα εγχειρήματα της κοινωνικής οικονομίας, αλλά στη διαμόρφωση εικόνας των απολαβών του μικρού δείγματος που παίρνει μέρος στη συγκεκριμένη ποιοτική έρευνα, ως καθοριστικού κατά την εκτίμησή μου παράγοντα συμμετοχής σε παρόμοια εγχειρήματα. Τέλος, αποτελεί κριτήριο διασφάλισης ελάχιστου επιπέδου αξιοπρεπούς διαβίωσης και επομένως και βιωσιμότητας αυτών των εγχειρημάτων.

Βιβλιογραφία

Αδάμ, Σ., 2012. *Κοινωνική Οικονομία, Εργασιακή Ένταξη και Κοινωνικός Αποκλεισμός: Η Εμπειρία των Κοι.Σ.Π.Ε στην Ελλάδα. (Διδακτορική Διατριβή)* Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης. Διαθέσιμο στο: <http://thesis.ekt.gr/thesisBookReader/id/29850#page/44/mode/2up> [τελευταία προσπέλαση 15/05/2017]

Amin, A., 2009. «Locating the Social Economy». In Ash Amin. *The Social Economy-International Perspectives on Economic Solidarity*. London & New York: Zed Books, pp. 3-21.

Αποστολίδου, Β., 1994. Ο Raymond Williams και η Αγγλική Σχολή Μελέτης της Κουλτούρας. Στο Williams, R., *Κουλτούρα και Ιστορία*. Αθήνα: Γνώση, σσ.11-65

Αυδίκος, Β. 2014. *Οι Πολιτιστικές και Δημιουργικές Βιομηχανίες στην Ελλάδα*. Αθήνα: Επίκεντρο.

Αφουξενίδης, Α., 2015. Η Κοινωνία Πολιτών στην Εποχή της Κρίσης. Στο «*Το Πολιτικό Πορτραίτο της Ελλάδας*», επιμ. Ν.Γ. Γεωργαράκης & Ν. Δεμερτζής. Αθήνα: Gutenberg & Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, 2015, σσ. 317-336. Διαθέσιμο στο: <https://scholar.google.gr/scholar?hl=el&q=%CE%BA%CE%BF%CE%B9%CE%BD%CF%89%CE%BD%CE%B9%CE%BA%CE%AE+%CE%BF%CE%B9%CE%BA%CE%BF%CE%BD%CE%BF%CE%BC%CE%AF%CE%B1+%CE%BA%CE%B1%CE%B9+%CE%BA%CE%BF%CE%B9%CE%BD%CF%89%CE%BD%CE%B9%CE%BA%CF%8C+%CE%BA%CE%B5%CF%86%CE%AC%CE%BB%CE%B1%CE%B9%CE%BF&btnG=> [τελευταία προσπέλαση 15/05/2017]

Birkhölzer, K., Göler von Ravensburg, N., Glänzel, G., Lautermann, C. and Mildenerger, G., 2015. Social Enterprise in Germany: Understanding Concepts and Context. ICSEM Working Papers, No. 14, Liege: *The International Comparative Social Enterprise Models (ICSEM) Project*. Διαθέσιμο στο: <https://static1.squarespace.com/static/5652bb12e4b03de1acada41c/t/5821c7b5893fc002c498c88f/1478608831448/Social+Enterprise+in+Germany+-+Understanding+Concepts+and+Context.pdf> [τελευταία προσπέλαση 15/05/2017]

Γεώργιας, Κ., 2013. Η Κοινωνική Οικονομία στην Ευρώπη – Ορισμοί, Εμπειρία και Προοπτικές. Στο Γεώργιας Κ., Κασσαβέτης, Δ., Κώστας, Α., Οικονόμου Χ., Σουλιώτης Κ., Στραβοσκούφης, Θ., Σωτηροπούλου Ε. (Κ. Γεώργιας, επιμ.). *Κοινωνική οικονομία-Θεωρία, Εμπειρία και Προοπτικές*. Αθήνα: Εναλλακτικές εκδόσεις, σσ:13-43.

CIRIEC, 2012. The Social Economy in the European Union, The European Economic and Social Committee. Διαθέσιμο στο: <http://www.eesc.europa.eu/resources/docs/ge-30-12-790-en-c.pdf> [τελευταία προσπέλαση 15/05/2017]

Cuche, D., 2001. *Η Έννοια της Κουλτούρας στις Κοινωνικές Επιστήμες*. Αθήνα: Τυπωθήτω.

Δασκαλάκης, Ι. Δ., 2014. *Βιομηχανική Κοινωνιολογία και Βιομηχανικές Σχέσεις*. Αθήνα: Παπαζήση.

Defourny J. & Develtere, P., 1999. *The Social Economy: The Worldwide Making of a Third Sector*. Liege: Centre d’Economie Sociale. Διαθέσιμο στο: http://s3.amazonaws.com/academia.edu.documents/40550683/Defourny.Develtere_ENGL.pdf.pdf?AWSAccessKeyId=AKIAIWOWYYGZ2Y53UL3A&Expires=1494241525&Signature=vu3zZGKSmi8gjKg2xAWSQ5rDbSI%3D&response-content-disposition=inline%3B%20filename%3DOrigins+Forms+and+Roles+of+a+Third+Major.pdf [τελευταία προσπέλαση 15/05/2017]

Defourny, J., Favreau, L., Laville, J.-L., 2001. “Introduction to n International Evaluation”. In Spear, R., Defourny, J., Favreau, L., Laville, J.-L., (eds), *Tackling Social Exclusion in Europe. The Contribution of the Social Economy*. Albershot: Ashgate Publishing Ltd pp: 3-28. Διαθέσιμο στο: http://w3.uqo.ca/crdc/00_fichiers/publications/cahiers/ang2.pdf [τελευταία προσπέλαση 15/05/2017]

Defourny, J., 2004. Social Enterprise in an Enlarged Europe: Concept and Realities. EMES European Research Network. Διαθέσιμο στο: <http://www.rise.or.kr/RBS/Data/Files/fnAAN/research01/0003.pdf> [τελευταία προσπέλαση 15/05/2017]

Denzin, N., K., & Lincoln, Y., S., 2011. *The Sage Handbook of Qualitative Research*. Los Angeles: Sage. Διαθέσιμο στο: <https://books.google.gr/books?hl=en&lr&id=AIRpMHgBYqIC&oi=fnd&pg=PP1&dq=qualitative+interpretive+approach&ots=knIPwLeCib&sig=T3KmB7B->

UxLzhLVf_gV30EBoRMU&redir_esc=y#v=onpage&q=qualitative%20interpretive%20approach&f=false [τελευταία προσπέλαση 15/05/2017]

Doherty, B., Haugh, E., Fergus, L., 2014. Social Enterprises as a Hybrid Organizations: A Review and Research Agenda. *International Journal of Management Reviews*, vol. 16, 417-436. Διαθέσιμο στο: <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/ijmr.12028/full> [τελευταία προσπέλαση 15/05/2017]

ΕΛΣΤΑΤ Ελληνική Στατιστική Αρχή. Διαθέσιμο στο: <http://www.statistics.gr/el/statistics/-/publication/SJ002/-> [τελευταία προσπέλαση 15/05/2017]

Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 2013. Κοινωνική Οικονομία και Κοινωνική Επιχειρηματικότητα, *Οδηγός για την Κοινωνική Ευρώπη, Τεύχος 4, ΕΕ/ΓΔ Απασχόλησης, Κοινωνικών Υποθέσεων και Κοινωνικής Ένταξης*.

Ευστράτογλου, Α., 2015. *Οικονομική Κρίση, Ευέλικτες Μορφές Απασχόλησης και Παραγωγικότητα στους κλάδους της Ελληνικής Οικονομίας*. Μελέτες (Studies)/36 Παρατηρητήριο Οικονομικών και Κοινωνικών Εξελίξεων, Οκτώβριος 2015. Αθήνα: Ινστιτούτο Εργασίας Γ.Σ.Ε.Ε. Διαθέσιμο στο: <http://www.inegsee.gr/wp-content/uploads/2016/02/MELETH-36.pdf> [τελευταία προσπέλαση 15/05/2017]

Eu.Co. Mutual Societies. Διαθέσιμο στο: https://ec.europa.eu/growth/sectors/social-economy/mutual-societies_el [τελευταία προσπέλαση 15/05/2017]

Fontana, A., Fray, J., 1994. Interviewing – The Art of Science. In *The Handbook of Qualitative Research*, edited by N. a. Y. L. Denzin, Thousand Oaks: Sage Publications, pp. 361-376. Διαθέσιμο στο: <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.461.7078&rep=rep1&type=pdf> [τελευταία προσπέλαση 15/05/2017]

Ζαϊμάκης, Γ., 2014. *Κοινωνική Οικονομία και Κρίση: Ανάμεσα στην Ενσωμάτωση στο Βιοπολιτικό Καπιταλισμό και τις Ουτοπίες μιας Μετακαπιταλιστικής Κοινωνίας*. Διαθέσιμο στο: https://www.academia.edu/2341618/%CE%9A%CE%BF%CE%B9%CE%BD%CF%89%CE%BD%CE%B9%CE%BA%CE%AE_%CE%BF%CE%B9%CE%BA%CE%BF%CE%BD%CE%BF%CE%BC%CE%AF%CE%B1_%CE%BA%CE%B1%CE%B9_%CE%BA%CF%81

[%CE%AF%CF%83%CE%B7_%CE%B1%CE%BD%CE%AC%CE%BC%CE%B5%CF%83%CE%B1_%CF%83%CF%84%CE%B7%CE%BD_%CE%B5%CE%BD%CF%83%CF%89%CE%BC%CE%AC%CF%84%CF%89%CF%83%CE%B7_%CF%83%CF%84%CE%BF_%CE%B2%CE%B9%CE%BF%CF%80%CE%BF%CE%BB%CE%B9%CF%84%CE%B9%CE%BA%CF%8C_%CE%BA%CE%B1%CF%80%CE%B9%CF%84%CE%B1%CE%BB%CE%B9%CF%83%CE%BC%CF%8C_%CE%BA%CE%B1%CE%B9_%CF%84%CE%B9%CF%82_%CE%BF%CF%85%CF%84%CE%BF%CF%80%CE%AF%CE%B5%CF%82_%CE%BC%CE%B9%CE%B1%CF%82_%CE%BC%CE%B5%CF%84%CE%B1%CE%BA%CE%B1%CF%80%CE%B9%CF%84%CE%B1%CE%BB%CE%B9%CF%83%CF%84%CE%B9%CE%BA%CE%AE%CF%82_%CE%BA%CE%BF%CE%B9%CE%BD%CF%89%CE%BD%CE%AF%CE%B1%CF%82](#) [τελευταία προσπέλαση 15/05/2017]

Graham, J., & Cornwell, J., 2009. Building Community Economies in Massachusetts : An Emerging Model of Economic Development. In Ash Amin. *The Social Economy-International Perspectives on Economic Solidarity*. London & New York: Zed Books, pp. 37-65.

Hartley, J. 2003. Culture from Arnold to Schwarzenegger: Imperial Literacy to Pop Culture (Destination Democracy?) – Cultural Studies and Mass Society. In J. Hartley. *A Short History of Cultural Studies*. London: Sage Publications, σσ. 31-57.

Inglis, D., 2005. Thinking Art Sociologically. In *The Sociology of Art, Ways of Seeing*. Palgrave macmillan: New York.

IOBE, Δεκέμβριος 2014. *Παραγωγή Κινηματογραφικών Ταινιών στην Ελλάδα: Επιδράσεις στην Οικονομία*. Αθήνα: Ίδρυμα Οικονομικών και Βιομηχανικών Ερευνών. Διαθέσιμο στο: http://www.iobe.gr/docs/research/RES_05_F_02122014_PRE_GR.pdf [τελευταία προσπέλαση 15/05/2017]

Ιωαννίδης, Γ. & Πιερρός, Χ., 2015. *Μια Πρόταση Διεξόδου από την Κρίση στην Απασχόληση και από την Ύφεση*, Κείμενα Πολιτικής (Policy Briefs)/8 , Παρατηρητήριο Οικονομικών και Κοινωνικών Εξελίξεων, Μάρτιος 2015. Αθήνα: Ινστιτούτο Εργασίας Γ.Σ.Ε.Ε.

Καβουλάκος, Κ. & Γριτζάς, Γ., 2015. *Εναλλακτικοί Οικονομικοί και Πολιτικοί Χώροι-Κοινωνικά Κινήματα και Χωρική Ανάπτυξη*. Αθήνα: ΣΕΑΒ. Διαθέσιμο στο: <https://repository.kallipos.gr/pdfviewer/web/viewer.html?file=/bitstream/11419/613>

<1/1/Enallaktikoi%20oikonomikoi%20kai%20politikoi%20horoi%20PDF.pdf>

[τελευταία προσπέλαση 15/05/2017]

Κασσαβέτης, Δ., 2013. Η Κοινωνική Επιχειρηματικότητα στην Ελλάδα. Στο Γεώργιος Κ., Κασσαβέτης, Δ., Κωστας, Α., Οικονόμου Χ., Σουλιώτης Κ., Στραβοσκούφης, Θ., Σωτηροπούλου Ε. (Κ. Γεώργιος, επιμ.). *Κοινωνική Οικονομία-Θεωρία, Εμπειρία και Προοπτικές*. Αθήνα: Εναλλακτικές εκδόσεις, σσ:45-81.

Καστανίδης, Χ., 26/09/2004. Η Ταυτότητα της Νέας Κεντροαριστεράς. *Tovima.gr*. Διαθέσιμο στο: <http://www.tovima.gr/opinions/article/?aid=161381> [τελευταία προσπέλαση 15/05/2017]

Καστανίδης, Χ., (χ.χ.). Βιογραφικό. Διαθέσιμο στο: <https://kastanidisharis.gr/%ce%b2%ce%b9%ce%bf%ce%b3%cf%81%ce%b1%cf%86%ce%b9%ce%ba%cf%8c/> [τελευταία προσπέλαση 15/05/2017]

ΚΕΑ, European Affairs, 2006.

Kolb, B., 2013. *Marketing for Cultural Organizations. New Strategies for Attracting Audiences* (3rd ed), London: Routledge.

Κονιόρδος, Σ. 2010. Νέα Οικονομική Κοινωνιολογία ως Αντίδραση στον «Οικονομικό Ιμπεριαλισμό»: Η Έννοια της Έδρασης. *Επιστήμη και Κοινωνία*, τ.25/2010, σσ. 163-185. Διαθέσιμο στο: <https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/sas/article/viewFile/795/818.pdf> [τελευταία προσπέλαση 15/05/2017]

Κόνσολα, Ντ., 2006. *Πολιτιστική Ανάπτυξη και Πολιτική*. Αθήνα: Παπαζήση.

Κυριακίδου, Ο., & Σαλαβού, Ε., 2014. *Κοινωνική Επιχειρηματικότητα*. Αθήνα: Rosili

Κώστας, Α., 2014. *Κοινωνική Οικονομία και Κοινωνική Επιχειρηματικότητα στην Ελλάδα – Η Συμβολή τους στην Ενίσχυση της Απασχόλησης, την Τοπική Ανάπτυξη και ο Ρόλος των Ευρωπαϊκών Θεσμών: Η Περίπτωση του Δήμου Καβάλας*. (Διδακτορική Διατριβή). Αθήνα: Πάντειο Πανεπιστήμιο. Διαθέσιμο στο: <http://pandemos.panteion.gr/index.php?op=record&pid=iid:7644&lang=en> [τελευταία προσπέλαση 15/05/2017]

Λαζαρέτου, Σ., 2014. *Μελέτη της Τράπεζας της Ελλάδος, "Η Έξυπνη Οικονομία: "Πολιτιστικές" και "Δημιουργικές" Βιομηχανίες στην Ελλάδα: Μπορούν να Αποτελέσουν Προοπτική Εξόδου από την Κρίση;"*. Διαθέσιμο στο: <http://www.bankofgreece.gr/BogEkdoseis/Paper2014175.pdf> [τελευταία προσπέλαση 15/05/2017]

Λαπαβίτσας, Κ., 2014. *Κέρδος χωρίς Παραγωγή*. Αθήνα: Τόπος.

Λεάνδρος, Ν., 2012. *Οικονομική Κρίση και Σύγχρονη Ανάπτυξη. Η Οπτική της Πολιτικής Οικονομίας*. Αθήνα: Διόνικος.

Λιούκας, Σ., 2014. Πρόλογος. Στο Ο. Κυριακίδου & Ε. Σαλαβού. *Κοινωνική Επιχειρηματικότητα*. Αθήνα: Rosili, σσ .19-24.

Μαντζούκας, Σ., 2007. Ποιοτική Έρευνα σε Έξι Εύκολα Βήματα Η Επιστημολογία, η Μέθοδοι και η Παρουσίαση. *Ανασκόπηση, Νοσηλευτική 2007, 46(1): 88-98*. Διαθέσιμο στο: <http://openworkshop.pbworks.com/w/file/fetch/64390801/6-bhmata-poiotikh-ereyna.pdf> [τελευταία προσπέλαση 15/05/2017]

Μαρκούζε, Χ., 1983. *Η Τέχνη, Μορφή της Πραγματικότητας*. Αθήνα: Γλάρος.

Μωυσίδης, Α., 2013. Κοινωνική Οικονομία. *Αυγή 21/4/2013*. Διαθέσιμο στο: <http://www.avgi.gr/article/10976/221359/koinonike-oikonomia> [τελευταία προσπέλαση 15/05/2017]

Μπαντιμαρούδης, Φ., 2011. *Πολιτιστική Επικοινωνία*. Αθήνα: Κριτική

Νικολόπουλος, Τ. & Καπογιάννης, Δ., 2012. *Εισαγωγή στην Κοινωνική και Αλληλέγγυα Οικονομία*. Αθήνα: οι εκδόσεις των συναδέλφων.

Ντούλια, Θ., 2015. *Κοινωνική Οικονομία και Κοινωνική Επιχειρηματικότητα- Μια Δυναμική Προοπτική Ενάντια στην Οικονομική Κρίση*. Αθήνα: οσελότος.

Παλαιοκρασάς, Στ., 2007. *Οδηγίες για τη Διενέργεια Μελέτης Περίπτωσης Επιχειρηματικότητας*. Αθήνα: Α.Σ.ΠΑΙ.Τ.Ε. Διαθέσιμο στο: <https://repository.edulll.gr/edulll/retrieve/3458/1022.pdf> [τελευταία προσπέλαση 15/05/2017]

Panteia, 20/5/2015. *Study on the Current Situation and Prospects of Mutuals in Europe, Final Report*. European Commission. Διαθέσιμο στο:

Ρουτζέρι, Α., 2014. *Οι Ανακτημένες Επιχειρήσεις της Αργεντινής-Καταλαμβάνουμε//Αντιστεκόμαστε//παράγουμε*. Θεσσαλονίκη – Αθήνα: Ακυβέρνητες Πολιτείες – Οι Εκδόσεις των Συναδέλφων.

Σαρίκας, Ζ., 1984. Εισαγωγή του Μεταφραστή. Στο *Τέχνη και Μαζική Κουλτούρα*. Αθήνα: Ύψιλον, σσ. 9-26.

Schlesinger, Ph., 2017. The Creative Economy: Invention of a Global Orthodoxy, *Innovation: The European Journal of Social Science Research*, 30-1, 73-90. Διαθέσιμο στο: <http://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/13511610.2016.1201651> [τελευταία προσπέλαση 15/05/2017]

Σημίτη, Μ., 2014. Κράτος και Εθελοντικές Οργανώσεις την Περίοδο της Οικονομικής Κρίσης. *Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τ. 42, Ιούλιος 2014, σσ. 36-61.

Siisiäinen, M., 2000. Two Concepts of Social Capital: Bourdieu vs. Putnam. Paper presented at ISTR Fourth International Conference "The Third Sector: For What and for Whom?", Dublin, Ireland July 5-8, 2000: Trinity College. Διαθέσιμο στο: [http://s3.amazonaws.com/academia.edu.documents/32972649/Siisiainen-Bourdieu vs Putnam.pdf?AWSAccessKeyId=AKIAIWOWYYGZ2Y53UL3A&Expires=1494409626&Signature=%2Fa5z3Mc1BNcCpYBPNGdL1UEyP%2Bc%3D&response-content-disposition=inline%3B%20filename%3DTwo Concepts of Social Capital Bourdi eu.pdf](http://s3.amazonaws.com/academia.edu.documents/32972649/Siisiainen-Bourdieu vs Putnam.pdf?AWSAccessKeyId=AKIAIWOWYYGZ2Y53UL3A&Expires=1494409626&Signature=%2Fa5z3Mc1BNcCpYBPNGdL1UEyP%2Bc%3D&response-content-disposition=inline%3B%20filename%3DTwo+Concepts+of+Social+Capital+Bourdi+eu.pdf) [τελευταία προσπέλαση 15/05/2017]

Skuflic, L., & Druzic, M., 2016. Deindustrialisation and Productivity in the EU, *Economic Research-Ekonomska Istrazivanja*, 29:1, 991-1002. Διαθέσιμο στο: <http://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/1331677X.2016.1235505> [τελευταία προσπέλαση 15/05/2017]

Στασινοπούλου, Ο., 2002. *Από το Κράτος Πρόνοιας στο «Νέο» Προνοιακό Πλουραλισμό*. Αθήνα: Gutenberg.

Stiglitz, E. J., 2007. Πρόλογος. Στο Καρλ Πολάνυι *Ο Μεγάλος Μετασχηματισμός*. Αθήνα: νησίδες.

Συμβούλιο της ΕΕ, 2015. *Η Προαγωγή της Κοινωνικής Οικονομίας ως Βασικού Μοχλού Οικονομικής και Κοινωνικής Ανάπτυξης στην Ευρώπη, Συμπεράσματα του Συμβουλίου*,

Βρυξέλλες, 7 Δεκεμβρίου 2015. Διαθέσιμο στο: https://ec.europa.eu/growth/sectors/social-economy_el [τελευταία προσπέλαση 15/05/2017]

Τερζάκης, Φ., 2012. Προλογικό Σημείωμα. Στο Τ. Νικολόπουλος & Δ. Καπογιάννης. *Εισαγωγή στην Κοινωνική και Αλληλέγγυα Οικονομία*. Αθήνα: οι εκδόσεις των συναδέλφων, σσ. 11-17.

Throsby, D., 2001. *Economics and Culture*. Cambridge: Cambridge University Press.

Τούλας, Γ., 2013. Μια Γειτονιά δίχως Νόμο, δίχως Τάξη. *Διαδικτυακό Περιοδικό Lifo.gr*, 7-8-2013. Διαθέσιμο στο: <http://www.lifo.gr/guests/thessaloniki/40519> [τελευταία προσπέλαση 15/05/2017]

Υπουργείο Εργασίας, 2013. *Στρατηγικό Σχέδιο για την Ανάπτυξη του Τομέα της Κοινωνικής Επιχειρηματικότητας*. Αθήνα: Υπ. Εργασίας.

UNCTAD, 2008. *Creative Economy Report – The challenge of Assessing the Creative Economy: Towards Inform Policy Making*. Geneva: UNCTAD Διαθέσιμο στο: http://unctad.org/en/docs/ditc20082cer_en.pdf [τελευταία προσπέλαση 15/05/2017]

UNDP, 2010. *Creative Economy Report. A Feasible Development Option*. New York: UNDP. Διαθέσιμο στο: http://unctad.org/es/Docs/ditctab20103_en.pdf [τελευταία προσπέλαση 15/05/2017]

UNDP, 2013. *Creative Economy Report-Widening Local Development Pathways, 2013 Special Edition*. New York: UNDP. Διαθέσιμο στο: <http://www.unesco.org/culture/pdf/creative-economy-report-2013.pdf> [τελευταία προσπέλαση 15/05/2017]

Williams, C., 2005. *A Commodified World?: Mapping the Limits of Capitalism*. London and New York: Zed Books.

Zukin, Sh., 2005. "Whose Culture? Whose City?". In Lin, J. & Mele, C., *The Urban Sociology Reader*. London – New York: Routledge, pp. 281-289.

Ηλεκτρονικές πηγές

Ακυβέρνητες Πολιτείες – Αυτοδιαχειριζόμενη Κοινότητα Βιβλίου και Εντύπου. Διαθέσιμο στο: <https://akybernitesspoliteies.org/about> [τελευταία προσπέλαση 15/05/2017]

Balta B. C. Alberta Social Economy Research Alliance. Διαθέσιμο στο: <http://www.socialeconomy-bcalberta.ca/social-economy/> [τελευταία προσπέλαση 15/05/2017]

Δικαιολογίτα. gr, 27/02/2016, *Τα 10 Πράγματα που Πρέπει να Ξέρετε για τους Μισθούς και τα Επιδόματα.* Διαθέσιμο στο: <http://www.dikaiologitika.gr/eidhseis/ergasiaka/96205/ta-10-pragmata-pou-prepei-na-kserete-gia-tous-misthoys-kai-ta-epidomata> [τελευταία προσπέλαση 15/05/2017]

dot2dot Διαθέσιμο στο: <http://www.dot2dot.gr/> [τελευταία προσπέλαση 15/05/2017]

EMES net. Διαθέσιμο στο: www.emes.net [τελευταία προσπέλαση 15/05/2017]

e-nomothesia.gr Τράπεζα Πληροφοριών Νομοθεσίας, Νόμος 4430/2016 – ΦΕΚ 205/Α/31 – 10 – 2016 (Κωδικοποιημένος) Νόμος 4430/2016: Κοινωνική και Αλληλέγγυα Οικονομία και ανάπτυξη των φορέων της και άλλες διατάξεις. Διαθέσιμο στο: <https://www.e-nomothesia.gr/kat-oikonomia/nomos-4430-2016.html> [τελευταία προσπέλαση 15/05/2017]

facebook/ArtNoise Διαθέσιμο στο: <https://www.facebook.com/ArtNoise-1696550660598563/?fref=ts> [τελευταία προσπέλαση 15/05/2017]

facebook/dot2dot Διαθέσιμο στο: https://www.facebook.com/pg/dot2dot.thess/posts/?ref=page_internal [τελευταία προσπέλαση 15/05/2017]

TripAdvisor . Διαθέσιμο στο: https://www.tripadvisor.com.gr/Attraction_Review-g189473-d6849715-Reviews-Dot2dot-Thessaloniki_Thessaloniki_Region_Central_Macedonia.html [τελευταία προσπέλαση 15/05/2017]

Αδημοσίευτες πηγές

Συνεντεύξεις:

Ανώνυμος/η Α1

Ανώνυμος/η Α2

Ανώνυμος/η Β1

Ανώνυμος/η Β2

Ανώνυμος/η Β3

Ανώνυμος/η Γ1

Ανώνυμος/η Γ2

Ανώνυμος/η Δ1

Ανώνυμος/η Δ2

(Το περιεχόμενο των συνεντεύξεων βρίσκεται απομαγνητοφωνημένο στην κατοχή της ερευνήτριας και του επιβλέποντα καθηγητή της παρούσης μεταπτυχιακής διατριβής για λόγους τήρησης αξιοπιστίας της έρευνας και της αρχής της εμπιστευτικότητας και τελεί υπό την διακριτική του ευχέρεια).